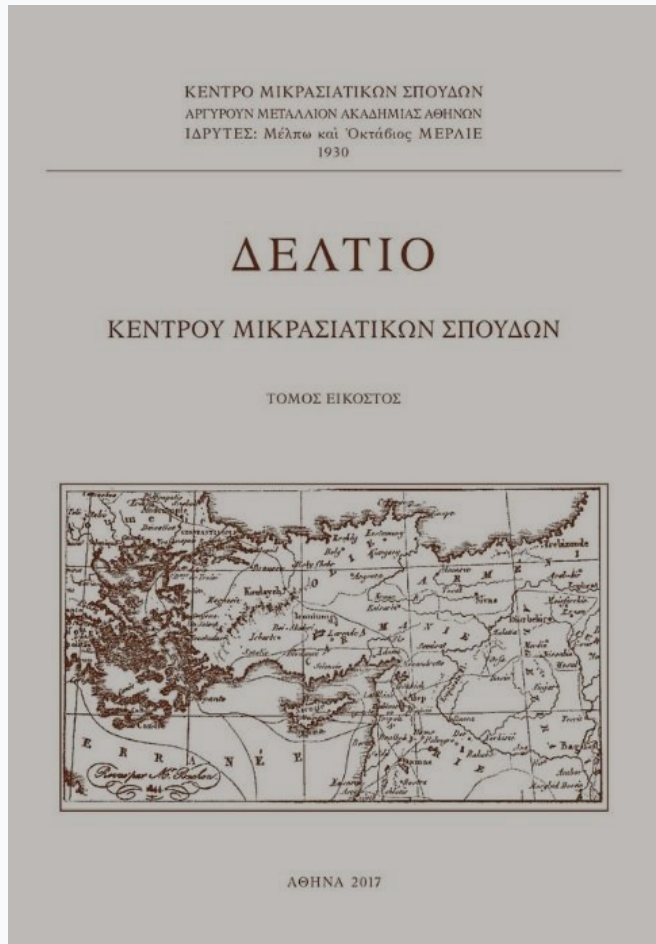


## Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)



Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς καὶ Βασίλειος Μυστακίδης, Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη – Ἱερουσαλήμ – Πετρούπολη

*Ιωάννης Κυριακωντάκης*

doi: [10.12681/deltiokms.26129](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26129)

Copyright © 2021, Ιωάννης Κυριακωντάκης



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Κυριακωντάκης Ι. (2021). Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς καὶ Βασίλειος Μυστακίδης, Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη – Ἱερουσαλήμ – Πετρούπολη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 20, 139–172. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.26129>

Ιωάννης Κυριακαντωνάκης

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΩΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ,  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ – ΣΜΥΡΝΗ – ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ – ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

### *Αλληλογραφία και βιογραφίες των λογίων*

**Η** ανασύνθεση του διανοητικού πεδίου και του κοινωνικού πλαισίου που επιχειρείται παρακάτω, η επισήμανση των σχέσεων μεταξύ λογίων, των δεσμών με τους οποίους συνδέθηκαν και όπου εργάστηκαν, καθώς και των επιστημονικών ενδιαφερόντων και ενασχολήσεών τους στηρίζεται πρωτογενώς στις πηγές της αλληλογραφίας, των αυτοβιογραφικών και βιογραφικών κειμένων, καθώς και σε πραγματείες που οι συγκεκριμένοι συγγραφείς δημοσίευσαν. Ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (1856-1912) και ο Βασίλειος Μυστακίδης (1859-1933) υπήρξαν δύο σημαντικοί Έλληνες λόγιοι της άλλης όχθης του Αιγαίου στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Και οι δύο έζησαν εκτός του ελληνικού κράτους και οι διαδρομές τους διασταυρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και του ακμαίου κοινοτικού και εκπαιδευτικού βίου. Αλλά ενώ ο Μυστακίδης, μετά τις σπουδές στην Αθήνα και στη Γερμανία, και τους πρώτους διορισμούς του σε σχολεία της οθωμανικής επικράτειας, εγκαταστάθηκε τελικώς στην Κωνσταντινούπολη όπου είχε γεννηθεί, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς διέμεινε στην οθωμανική πρωτεύουσα μόνο προσωρινά, την περίοδο 1881-1888, αδυνατώντας τελικά να εξασφαλίσει σταθερή εργασία. Η γνωριμία τους πρέπει να έγινε κατά τις αρχές της παραπάνω περιόδου και η μεταξύ τους αλληλογραφία διατηρήθηκε τουλάχιστον έως το 1909. Στην αλληλογραφία πληροφορούν ο ένας τον άλλον για τα ενδιαφέροντα και τις έρευνές τους, ανταλλάσσουν δημοσιεύματα και βιβλιογραφικές πληροφορίες, απόψεις για θέματα, αναφέρονται σε τρίτα πρόσωπα-συναδέλφους, απευθύνουν παραινέσεις ο ένας στον άλλον. Από τις επιστολές τους ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Τωμαδάκης δημοσίευσε εκείνες του Παπαδόπουλου-Κεραμέα που

ευρέθησαν στα κατάλοιπα Μυστακίδη του αρχείου της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών στην Αθήνα, ενώ δυστυχώς είμαστε σε θέση να εικάσουμε ότι το άλλο μέρος της αλληλογραφίας είναι χαμένο, καθώς τα κατάλοιπα του Παπαδόπουλου-Κεραμέα καταστράφηκαν από τη δεύτερη σύζυγό του.<sup>1</sup>

Η αλληλογραφία μεταξύ λογίων αποτελεί σημαντική πηγή της διανοητικής ιστορίας και της κοινωνιολογίας της γνώσης, κλάδων επάλληλων και συμπληρωματικών σε διάφορα επίπεδα.<sup>2</sup> Στην προκειμένη περίπτωση, η αλληλογραφία των δύο λογίων μεταξύ τους, καθώς και με τον Émile Legrand, του οποίου υπήρξαν συνεργάτες στην προετοιμασία της *Bibliographie hellénique*,<sup>3</sup> παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τον τρόπο εργασίας και διαβίωσής τους, τα ερευνητικά ενδιαφέροντα, τα αναγνώσματα, τις δυσκολίες του επαγγέλματος της επιστήμης. Είναι φανερό ότι κατά καιρούς αγωνιούν για τα προς το ζην. Αλλά και δεν εγκαταλείπουν τον στίβο της γνώσης, απεναντίας επιδίδονται με ενθουσιασμό στην έρευνα και συγκρούονται με πάθος με τους αντιπάλους τους. Αναδύεται έτσι από την επιστολογραφία η ταυτότητα του Έλληνα επαγγελματία λογίου που ζει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και μετακινείται για σπουδές ή εργασία εκτός αυτής. Μέρος, γνώρισμα αυτής της λόγιας ταυτότητας είναι, άλλωστε, και η ίδια η αλληλογραφία, στοιχείο ένταξης στη *Respublica literaria*, σε μια κοινότητα που ανέπτυξε και χαρακτηριζόταν από τις δικές της συνήθειες, όπως (εκτός από την αλληλογραφία) την ανταλλαγή βιβλίων, άρθρων και επισκέψεων.<sup>4</sup>

Τα εν λόγω πρόσωπα δεν είναι βεβαίως άγνωστα στην έρευνα. Διαφωτιστική για το εύρος των ενδιαφερόντων και των αναγνωσμάτων τους και τη θέση

1. Αθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως *Ανέκδοτος Αλληλογραφία προς τον Βασίλειον Μυστακίδη*, εκδ. Ν. Τωμαδάκης, ανάτυπο εκ του ΛΖ' (1969-1970) Τόμου *Επετηρίδος Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1970. Ο Μυστακίδης υπήρξε μέλος της εν λόγω εταιρείας και κληροδότησε σε αυτήν τη βιβλιοθήκη του. Για την τύχη του αρχείου του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, βλ. Π. Β. Πάσχος – Ευγενία Ζούκοβα, «Βίος και έργο του Α. Ι. Παπαδοπούλου-Κεραμέως», Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής ΛΣΤ'*, Αθήνα 2001, σσ. 213-14.

2. Βλ. εισαγωγικά, Κ. Θ. Δημαράς (επιμ.), *Νεοελληνική επιστολογραφία*, Αθήνα 1955. Για τη σχέση διανοητικής-κοινωνικής ιστορίας, F. Ringer, “The Intellectual Field, Intellectual History and the Sociology of Knowledge”, *Towards a Social History of Knowledge. Collected Essays*, Νέα Υόρκη 2000, σσ. 3-25.

3. Γ. Παπακώστας, *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία. Αρχαιακή Μελέτη*, Αθήνα 2011, σσ. 359-549.

4. Peter Burke, *A Social History of Knowledge*, τόμ. 1, Cambridge 2000, σ. 20.

τους στην ελληνική διανοητική ιστορία του όψιμου δεκάτου ενάτου αιώνα είναι η αναγραφή των δημοσιευμάτων τους από τους Π. Β. Πάσχο, Ευγενία Ζούκοβα και Χ. Γ. Πατρινέλη, αντίστοιχα: πάνω από 370 δημοσιεύματα του Παπαδόπουλου-Κεραμέα και 181 του Μυστακίδη, ιστορικά-αρχαιολογικά, προσωπογραφικά-βιβλιογραφικά, γεωγραφικά-τοπογραφικά, εκκλησιαστικής ιστορίας, ιστορίας της εκπαίδευσης και της λογιόσύνης, μεταφράσεις κ.ά.<sup>5</sup> Η αλληλογραφία, ως πηγή για την προσωπογραφία και την ανασύνθεση διανοητικών σχέσεων και κοινωνικών ή θεσμικών δικτύων, συμπληρώνεται από βιογραφικές και αυτοβιογραφικές πηγές για τα συγκεκριμένα πρόσωπα.<sup>6</sup> Έχουμε στη διάθεσή μας ένα σύντομο, αλλά αρκετά διαφωτιστικό, αυτοβιογραφικό σημείωμα του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, το οποίο απέστειλε, ύστερα από αρκετές επιφυλάξεις, στον Νίκο Βέη, προκειμένου να συνταχθεί ένα εγκυκλοπαιδικό λήμμα για τον ίδιο. Εξάλλου, βιογραφίες του δημοσίευσαν τόσο ο Νίκος Βέης όσο και μεταγενέστεροι ιστορικοί.<sup>7</sup> Για τον Μυστακίδη, πέραν του λήμματος που περιέλαβε στην προσωπογραφία των λογίων της Θράκης ο Κωνσταντίνος Άμαντος, έχουμε τον επιμνημόσυνο λόγο του Τυανέως Μεγαλοσχολίου Σοφοκλέους Χουδαβερδόγλου στην Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών στην Αθήνα.<sup>8</sup>

5. Πάσχος – Ζούκοβα, *ό.π.*, σσ. 219-249. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Αναγραφή δημοσιευμάτων Β. Α. Μυστακίδου (1859-1933)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΛΓ'* (1964), σσ. 124-139.

6. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Βιογραφία και κοινωνικές επιστήμες», *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σσ. 15-29.

7. Η αυτοβιογραφία συγγράφηκε στην Πετρούπολη, 11 Ιουλίου 1904, βλ. Μαίρη Ν. Βέη, «Η αυτοβιογραφία του Αθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως επισταλείσα υπό του ιδίου προς τον Νίκον Βέην», *Παρνασσός Δ'* (1962), σσ. 441-453.

Βιογραφίες: Γρ. Παπαμιχαήλ, *Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμέυς*, Αλεξάνδρεια 1913· Ν. Βέης, *Α. Π.-Κ.*, Λεωψία 1922· Α. Karpozilos, "A. Papadopoulos-Kerameus: The Man who turned night into day", L. M. Hoffmann (ed.), *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beitrage zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Wiesbaden 2005, σσ. 927-946· Πάσχος – Ζούκοβα, *ό.π.*, σσ. 199-217· Παπακώστας, *ό.π.*, σσ. 141-184. Για τις βιογραφίες από Ρώσους συναδέλφους, βλ. Πάσχος – Ζούκοβα, *ό.π.*, σ. 200· Κ. Παπουλίδης, *Ρωσσελληνικά*, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 220-224.

8. Κ. Άμαντος, «Λόγιοι της Θράκης», *Θρακικά*, Παράρτημα Γ' Τόμου (1931), σσ. 183-85· Σ. Χουδαβερδόγλου, *Βασίλειος Αδ. Μυστακίδης. Αρχων Διδάσκαλος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Εθνικός σύμβουλος, Καθηγητής της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Αθήνα 1938. Βλ. επίσης Παπακώστας, *ό.π.*, σσ. 185-206.

Τρίτο είδος πηγών για τα παραπάνω θέματα, το οποίο συντείνει στην παρακολούθηση της σκέψης των συγγραφέων και άρα στη σκιαγράφηση της εσωτερικής πλευράς της ταυτότητάς τους, αποτελεί το ίδιο τους το έργο. Ξεχωρίζουν, όπως θα δούμε, πραγματείες στις οποίες οι συγγραφείς παρουσιάζουν τις αντιλήψεις τους για τη φιλοσοφία, τη μεθοδολογία και τις λοιπές προϋποθέσεις ενάσκησης του επιστημονικού αντικειμένου τους ή αναφέρονται στις επαγγελματικές και κοινωνικές συνθήκες με τις οποίες αναμετρώνται, καθώς και στην ένταξή τους σε μια κοινότητα λογίων και στις σχέσεις τους με άλλα μέλη της.

Η σύνδεση του παραπάνω υλικού, η παρακολούθηση τόσο των εξωτερικών κοινωνικών γνωρισμάτων της λόγιας ταυτότητας και δράσης, όσο και των εσωτερικών προϋποθέσεων αυτής (σκέψεις, έννοιες, ιδέες, επιστημονική μέθοδος κ.λπ.), όπως αποτυπώνονται στα κείμενα, είναι δυνατόν να συνεισφέρει στην προσωπογραφία, στην ιστορική κοινωνιολογία και στη διανοητική ιστορία της κοινότητας λογίων όπου οι Παπαδόπουλος-Κεραμεύς και Μυστακίδης εντάχθηκαν. Η αναφορά στο επάγγελμα και το έργο τους ως λογίων γίνεται στη βάση της θεώρησης του κόσμου της γνώσης και των φορέων της κατά την όψιμη νεωτερικότητα, που έχει επιχειρηθεί για τα δυτικά διανοητικά συμφραζόμενα από κοινωνιολόγους, όπως κυρίως τον Max Weber στη διάλεξή του «Η επιστήμη ως επάγγελμα» (*Wissenschaft als Beruf*: 7 Νοεμβρίου 1917, στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου).<sup>9</sup> Από το θεωρητικό πλαίσιο της ιστορικής κοινωνιολογίας της γνώσης και της διανοητικής ιστορίας αντλείται, επομένως, μια τέταρτη κατηγορία πηγών, με την οποία η παρακάτω μελέτη περίπτωσης επιχειρεί να συνδιαλεχθεί.

---

9. Η διάλεξη εκδόθηκε στο Μόναχο το 1919. Χρησιμοποιείται εδώ η αγγλική έκδοση: *The Vocation Lectures*. “*Science as a Vocation*”, “*Politics as a Vocation*”, εισαγωγή των David Owen και Tracy B. Strong και μετάφραση Rodney Livingstone, Indianapolis 2004. Επίσης: Ringer, “The Intellectual Field, Intellectual History and the Sociology of Knowledge”, σσ. 3-25. Μ. Anastassiadou, *Les Grecs d’ Istanbul au XIXe siècle. Histoire socioculturelle de la communauté de Pera*, Leiden 2012, σσ. 179-214. Για μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, Burke, “Sociologies and Histories of Knowledge: An Introduction”, ό.π., σσ. 1-11.

### Σταδιοδρομία και δεσμοί γνώσης

Το 1879 ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς εγκαταλείπει τη Σμύρνη και τη θέση του επιμελητή της Βιβλιοθήκης και του Μουσείου της Ευαγγελικής Σχολής και επί δύο έτη επιδίδεται σε τοπογραφικές και αρχαιολογικές περιηγήσεις, προτού εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και στο Πέραν, όπου γίνεται μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου (ΕΦΣΚ). Είναι ένα σημαντικό βήμα αποδοχής στην κοινότητα των Ελλήνων λογίων της Πόλης (η οποία ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο, τελικώς δεν θα τον κάνει δεκτό στους κόλπους της)<sup>10</sup> και πιθανόν επαγγελματικής αποκατάστασης, όταν μάλιστα του ανατίθεται η μεγαλεπήβολη επιστημονική αποστολή να καταγράψει τα ελληνικά χειρόγραφα που διασώζονταν σε ορθόδοξες ανά την οθωμανική επικράτεια βιβλιοθήκες, όπως είχε ήδη κάνει με τα χειρόγραφα της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης και όπως επρόκειτο να κάνει στη συνέχεια με το εκτεταμένο υλικό κωδίκων των βιβλιοθηκών του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων.<sup>11</sup> Οι πολλές ασχολίες του Παπαδόπουλου-Κεραμέα στον ΕΦΣΚ αποτελούν δείγμα της ακμής του Συλλόγου. Μετέχει έτσι στη Φιλολογική Επιτροπή για τον ζωγράφο διαγωνισμό περί συλλογής «ζώντων μνημείων» της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, κρίνοντας εργασίες αποσταλείσες στον Σύλλογο, μεταξύ άλλων

10. Βλ. *ΕΦΣΚ* ΙΖ' (1882-83), σ. ια', όπου αναφέρεται, στον κατάλογο μελών του Συλλόγου, ο Αθ. Παπαδόπουλος, «λόγιος εν Κωνσταντινουπόλει», με έτος εκλογής το 1881. Επίσης: Παπακώστας, ό.π., σ. 400.

11. Η ανάθεση έγινε από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ελάμβανε τον χαρακτήρα και ερευνητικού καθιδρύματος, με χρηματοδότηση του εθνικού ευεργέτη Θεόδωρου Μαυρογορδάτου. Γίνεται λόγος για αποστολή «ειδικού ανδρός εντεταμένου την εξερεύνησιν των εν τοις ημετέροις μοναστηρίοις και βιβλιοθήκαις ελληνικών χειρογράφων, την κατάταξιν και αναγραφήν αυτών, την αντιγραφήν των σημαντικότερων και προς ενιαύσιον εν ιδιαίτέρω τεύχει δημοσίευσιν», *ΕΦΣΚ* ΙΖ' (1882-1883), σ. 185. Τα πορίσματα της εν λόγω έρευνας του Παπαδόπουλου-Κεραμέα στη Λέσβο, τη Θράκη (συμπεριλαμβανομένης της Χάλκης), τη Μακεδονία και τον Πόντο δημοσιεύθηκαν στο διάστημα 1884-1886: *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, ήτοι γενικός περιγραφικός κατάλογος των εν ταις ανά την Ανατολήν βιβλιοθήκαις ευρισκομένων*, Κωνσταντινούπολη 1886, «Συνοπτική έκδοσις παλαιογραφικών ερευνών εν τη Κωνσταντινουπόλει και εν ταις χώραις του Πόντου διά την Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», *Παλαιογραφικόν Παράρτημα ΠΕΦΣΚ* ΙΣΤ' (1885), σσ. 3-26, «Έκδοσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία γενομένων κατά το έτος 1885 διά την Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», *ΕΦΣΚ Αρχαιολογική Επιτροπή Παράρτημα* ΙΖ' τόμου, σσ. 2-64.



από τον Νικόλαο Πολίτη.<sup>12</sup> Το 1884 εκπροσώπησε τον Σύλλογο στο 6ο Ρωσικό Αρχαιολογικό Συνέδριο που έγινε στην Οδησό.<sup>13</sup> Είναι λιγότερο από τριάντα ετών, αλλά του απονέμεται *honoris causa* ο τίτλος του διδάκτορα της Ελληνικής Γραμματείας και Ελληνικής Γλώσσας του Πανεπιστημίου της Μόσχας. Το 1886, στην εικοσιπενταετηρίδα του ΕΦΣΚ, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ήταν βιβλιοφύλαξ και μέλος (ειδικός γραμματέας) της επιτροπής διοργάνωσης διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, το οποίο θα πανηγύριζε την ως άνω επέτειο.<sup>14</sup>

Η γνωριμία του Παπαδόπουλου-Κεραμέα με τον Βασίλειο Μυστακίδη πρέπει να πραγματοποιήθηκε τα έτη 1881-1883 ή τα έτη 1885-1887, τις περιόδους δηλαδή που ο δεύτερος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη, στο ενδιάμεσο των σπουδών του στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης. Αμφότεροι αρθρογραφούν (δημοσιογραφούν) σε έντυπα της Πόλης. Ο Μυστακίδης διακρίνεται μέσα από τις στήλες της *Θράκης* και του *Νεολόγου*, ενώ ήδη από το 1881 ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας ήταν εκ των συντακτών του τελευταίου εντύπου και είχε αναλάβει τη σύνταξη του τρίτου τόμου (γράμμα Κ) του *Λεξικού Ιστορίας και Γεωγραφίας* του ομώνυμου εκδοτικού οίκου του Σταύρου Βουτυρά. Μετά το 1887 και για το υπόλοιπο του βίου τους οι δύο λόγιοι, με κοινά ενδιαφέροντα (αρχαιολογία, επιγραφική, βυζαντινολογία, ιστορία της μεταβυ-

12. «Ζωγράφειος Αγών περί Συλλογής ζώντων μνημείων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Έκθεσις της Φιλολογικής Επιτροπής Αναγνωσθείσα [...] υπό του εισηγητού αυτής κυρίου Α. Παπαδοπούλου του Κεραμέως», *ΕΦΣΚ ΙΣΤ'* (1881-1882), σσ. 310-320, και «Ζωγράφειον Διαγώνισμα», *ΕΦΣΚ ΙΘ'* (1884-1885), σσ. 135-159. Βλ. και «Αυτοβιογραφία», σ. 448. Πρβ. *Ζωγράφειος Αγών ήτοι Μνημεία της ελληνικής αρχαιότητος ζώντα εν τω νυν ελληνικό λαώ*, τόμ. Α', Κωνσταντινούπολη 1891 και Τ. Σταύρου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, Αθήνα 1967, σσ. 45-52.

13. «Έκθεσις των εργασιών του ΣΤ' Ρωσικού Αρχαιολογικού Συνεδρίου εν Οδησώ», *ΕΦΣΚ ΙΘ'* (1884-1885), σ. 173 και *Communications faites par Mr. A. Papadopoulos-Kerameus au VIe Congrès Archæologique tenu à Odessa en 1884*, Οδησός 1888.

14. Για τη δέση του βιβλιοφύλακα του Συλλόγου, βλ. *ΕΦΣΚ ΙΣΤ'* (1881-1882), σσ. 376-377. Τα μέλη του ΕΦΣΚ οραματίζονταν τη διοργάνωση διεθνούς συνεδρίου πανηγυρικού τής αυτού εικοσιπενταετηρίδος (τέλη Αυγούστου 1886), «κατά το πρότυπον των εν τη εσπερία Ευρώπη και εν Αμερική επιστημονικών συλλόγων», για το οποίο συγγράφηκαν *Γενικά Διατάξεις Κανονισμού*, αλλά τελικώς η διοργάνωση αυτή δεν επετράπη από τις οθωμανικές αρχές, βλ. *ΕΦΣΚ Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886* (1888), σσ. 25-36.

ξαντινής λογιουσύνης κ.ά.), δεν θα διαμείνουν στην ίδια πόλη. Ο Μυστακίδης θα επιστρέψει εν τέλει στη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη, στους κύκλους της λόγιας κοινότητάς της, την ταυτότητα και αυθυπαρξία της οποίας θα προβάλλει σχεδόν όσο ο Μανουήλ Γεδεών, ενώ για τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα η περιπλάνηση και η ανάγκη του βιοπορισμού θα τον φέρει, μέσω της Αγίας Πόλης και της προστασίας της Ρωσικής Παλαιστίνιας Εταιρείας, στην Πετρούπολη, όπου θα καταλάβει θέση τμηματάρχη στην Αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη.

Από τα βιογραφικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας και από τις επιστολές του ίδιου προς τον Βασίλειο Μυστακίδη και τον Émile Legrand, προκύπτει ότι ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες παλαιογράφους του δεκάτου ενάτου αιώνα δεν κατάφερε να αποκατασταθεί επαγγελματικά στους δεσμούς της Κωνσταντινούπολης, αλλά ούτε σε κάποιο άλλο κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από όπου πέρασε και διακριθήκε, ή στην Αθήνα (την οποία επισκέφθηκε μόνο προς το τέλος του βίου του). Η αποτυχία αυτή δεν πρέπει να αποδοθεί στον φίλερι χαρακτήρα του Αθανασίου Παπαδοπούλου-Κεραμέως, αλλά εν μέρει στην οικονομική δυσπραγία του να συνεχίσει τις σπουδές του πέραν της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης και εν μέρει σε μια επαγγελματική απόφασή του. Σε αντίθεση προς τους περισσότερους λόγιους της εποχής του, η διδασκαλία, επάγγελμα που θα μπορούσε να του εξασφαλίσει έναν στοιχειώδη βιοπορισμό,<sup>15</sup> είχε αποκλειστεί από τις ενασχολήσεις του. Είχε από πολύ νεαρή ηλικία επιλέξει την έρευνα στις βιβλιοθήκες και στα χειρόγραφα, να ανασκάπτει, να ανακαλύπτει, να ταξινομεί, να καταλογογραφεί και να δημοσιεύει τεκμήρια της ελληνικής φιλολογίας, αποκειμένα σε μοναστήρια, εκπαιδευτικά ιδρύματα και συλλόγους.

Οι κοπιώδεις προσπάθειες (καθώς τείνει να αναλαμβάνει μεγάλα έργα που απαιτούν τεράστιους κόπους, όπως κατεχοχίη η *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη* και η *Σταχυολογία*) ενδεχομένως γίνονταν αντιληπτές από τον ίδιο και κα-

---

15. Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Μ. Γεδεών και τον Δ. Χρηστίδη, ο βιοπορισμός των διδασκάλων, και ιδίως των ελληνοδιδασκάλων, γινόταν σε πολύ στενά πλαίσια και η κοινωνική τους θέση ήταν χαμηλή, τόσο ενωρίτερα όσο και κατά την εδώ αναφερόμενη περίοδο. Βλ. αντίστοιχα, *Παιδεία και πτωχεία παρ' ημίν κατά τους τελευταίους αιώνες*, Κωνσταντινούπολη 1893, σσ. 28-36· *Οι διδάσκαλοι της Κωνσταντινουπόλεως ήτοι πραγματεία περί της καταστάσεως των διδασκάλων των ενοριών και οικογενειών και εν γένει περί εκτιμήσεως των γραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1862, σσ. 6-11.



ταβάλλονταν ως υποκατάστατα των πανεπιστημιακών περγαμηνών και των διδακτορικών τίτλων που δεν έπαυσε να επιθυμεί: τον Ιούνιο του 1886, αναφέρει σε επιστολή του προς τον Émile Legrand ότι επιθυμεί να επισκεφθεί το Παρίσι και να εξακολουθήσει τις σπουδές του στην Faculté, χάριν του επιζήλου διδακτορικού τίτλου, προς εξασφάλισιν του μέλλοντος, αλλά και προς επίρρωση ελλείψεών του ως προς τη δυτικοευρωπαϊκή ιστορική μεθοδολογία και κριτική. Εξάλλου το ίδιο έτος, σε μία από τις πρώτες επιστολές του προς τον Β. Μυστακίδη, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς αναφέρεται στις ευκαιρίες που δημιουργούν οι σπουδές στη Γερμανία, ιδίως αν πρόκειται για ένα πανεπιστήμιο όπως αυτό της Τυβίγγης, καθώς και στη σημασία της γνώσης των γερμανικών και των λατινικών για την επάρκεια στην ιστορική επιστήμη.<sup>16</sup>

Ο Μυστακίδης πράγματι ευρίσκετο στην αρχή μεταπτυχιακών σπουδών στην Τυβίγγη, όπου σε βραχύ διάστημα κατάφερε να μάθει γερμανικά και να αναγορευθεί διδάκτωρ. Φοιτώντας σε αυτήν την πόλη και εργαζόμενος στο ιστορικό εργαστήριο του W. Schmidt, επιδόθηκε ιδιαίτερος σε έρευνες στο αρχείο και στα ημερολόγια του φιλέλληνα λουθηρανού φιλόλογου του δεκάτου έκτου αιώνα Μαρτίνου Κρουσίου, ενώ συνέδραμε τις προσπάθειες του Émile Legrand για τη συγκρότηση της *Bibliographie hellénique*, γνωστοποιώντας του έργα που απόκεινταν σε γερμανικές βιβλιοθήκες.<sup>17</sup> Για τις σπουδές του αυτές είχε την υποστήριξη του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και εθνική υποτροφία από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο, με σκοπό να επιστρέψει και να ενταχθεί στο ελληνικό διδακτικό δυναμικό στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και αυτή η σταδιοδρομία δεν ήταν εύκολη, καθώς ήδη πριν από τις πανεπιστημιακές του σπουδές ο Μυστακίδης μετακινείται σε σχολεία της Θράκης και της Μακεδονίας, ενώ όταν επιστρέφει από τη Γερμανία, το 1890, βρίσκει εργασία ως καθηγητής, όχι προς ώρας σε κάποιο περίπυστο σχολείο της Πόλης, αλλά στη μακρινή Καισάρεια (Ροδοκανάκειος Σχολή, 1890-1892) και αργότερα στη Θεσσαλονίκη (γυμνασιάρχης, 1895-1896). Ασφαλώς δεν θα πρέπει να υποτιμήσουμε αυτούς τους διορισμούς. Το δίκτυο ελληνικών σχολείων και διδασκόντων ανά την οθωμανική επικράτεια

16. “Je cherchais et je cherche toujours à trouver les moyens nécessaires pour voyager en Europe et devenir diplômé de quelque Université: vous savez bien que me manque la méthode et la critique européenne”, Παπακώστας, ό.π., σσ. 400-401 και *Αλληλογραφία*, σσ. 378-379.

17. Παπακώστας, ό.π., σσ. 196-197.

επιτελεί την περίοδο αυτή έργο οικοδόμησης της εθνικής συνείδησης, υπό την επίβλεψη ηγετικών δεσμών της παιδείας και γνώσης, όπως του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, του αθηναϊκού Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή», της Εκκλησίας και του ελληνικού κράτους. Η αποστολή στην Καισάρεια ενός σημαντικού λογίου, κατόχου διδακτορικού τίτλου γερμανικού πανεπιστημίου, φανερώνει την έμφαση που εδίδετο στον παραπάνω σκοπό.<sup>18</sup> Σε κάθε περίπτωση, ο Μυστακίδης θα γνώριζε ότι δεν επρόκειτο για μόνιμη τοποθέτηση. Τελικώς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, γενόμενος δεκτός στους λόγιους κύκλους, τις εταιρείες και τις επετηρίδες της γνώσης (ΕΦΣΚ, Μεσαιωνική Εταιρεία του Μ. Γεδεών, *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αλλά και στο Αυτοκρατορικό Αρχαιολογικό Μουσείο ως επιμελητής), καταλαμβάνοντας την έδρα της Ιστορίας και Γεωγραφίας στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, στη θέση του δασκάλου του Ιωάννη Αριστοκλέους, και εκλεγείς μέλος του Διαρκούς Μικτού Εθνικού Συμβουλίου.<sup>19</sup> Οι τελευταίες εξελίξεις στη σταδιοδρομία του και οι θέσεις που κατελάμβανε καθιστούν έναν λόγο σαν τον Β. Α. Μυστακίδη δημόσιο πρόσωπο και φορέα ιδιαίτερου κύρους.

Την ίδια περίπου περίοδο ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς θα μπορούσε κι αυτός να είχε αποκατασταθεί επαγγελματικά στην Κωνσταντινούπολη, στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία των Πατριαρχείων, ωστόσο τον απέκλεισε η σχεδόν ταυτόχρονη παρουσία του Μανουήλ Γεδεών (Φανάρι, 1851 – πεθαίνει στη γερμανοκρατούμενη Αθήνα τον Νοέμβριο του 1943). Ούτε ο Γεδεών είχε ανώτερες σπουδές, ήταν όμως γεννημένος απέναντι από τον Πατριαρχικό Οίκο, σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, αρθρογραφούσε στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης, από το 1883 πρωτοστατούσε στο επίσημο φύλλο του Πατριαρχείου, την *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, και έχαιρε της εύνοιας του Ιωακείμ Γ'.<sup>20</sup> Καλύπτει τη θέση που θα μπορούσε να έχει προσφερθεί στον

18. Στο ίδιο πλαίσιο, της ιστορικής ανάκτησης της ελληνικότητας της Μικράς Ασίας, οι μελέτες του Β. Μυστακίδη: «Περιγραφή γεωγραφική, στατιστική, εκπαιδευτική, εμπορική, εκκλησιαστική της Μητροπόλεως Καισαρείας», *Παρνασσός* ΙΕ' (1893), σ. 368· «Πνευματική κίνησις εν Καππαδοκία κατά τον ιη', ιδ' αιώνα», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* 2 (1893), σσ. 85-87, 106-107, λοιπές γεωγραφικές μελέτες κ.ά. Βλ. επίσης τον λόγο του επί τη αναλήψει των καθηκόντων γυμνασιάρχη στη Θεσσαλονίκη, *Φάρος Μακεδονίας*, 30 Σεπτεμβρίου 1895.

19. Άμαντος, ό.π., σσ. 183-184.

20. Για την αναγνώριση του Μ. Γεδεών ως λογίου, την πρόσληψή του στη σύ-

Παπαδόπουλο-Κεραμέα, την εποπτεία του πατριαρχικού αρχείου, έχοντας πρόσβαση, περισσότερο από κάθε άλλον, σε ανυπολόγιστο αριθμό εγγράφων και έργων.

Μία έτερη, σχετική με τα παραπάνω, παράμετρος είναι και η εξής: ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς δεν έλαβε το ιερατικό σχήμα, αν και αυτό θα του επέτρεπε να ακολουθήσει ευχερέστερα την παραδοσιακή πορεία στην έρευνα και παρότι ο πατέρας του Ιωάννης ήταν κληρικός, όπως και ο θείος του αρχιμανδρίτης Κύριλλος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, τελειόφοιτος της Ριζαρείου Σχολής και του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητής και ιεροκήρυξ επί πολλά έτη στις Κυδωνίες, τη Μυτιλήνη και τη Σμύρνη.<sup>21</sup> Ωστόσο, ο Αθανάσιος δεν ενδύεται το ιερατικό σχήμα, ενδεχομένως επειδή στη νεανική του ηλικία τον συνεπήρε το όνειρο μιας καριέρας αρχαιολόγου.

Αποκλεισμένος από το Πατριαρχείο και τη βιβλιοθήκη του, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς θα μπορούσε να αποκατασταθεί σε έναν άλλον δεσμό της Κωνσταντινούπολης, απροσδόκητο σε πρώτη ανάγνωση. Πρόκειται για το Αυτοκρατορικό Μουσείο, το οποίο από το 1870 διευθυνόταν από τον Anton Dethier (που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον ΕΦΣΚ) και μετά τον θάνατό του από τον Osman Hamdi-bey (1842-1910), Οθωμανό διανοούμενο απόγονο Ελλήνων της Χίου (ο πατέρας του διασώθηκε από τη σφαγή του 1822, υιοθετήθηκε από τους Οθωμανούς και έφτασε να γίνει μεγάλος βεζίρης το 1877, ως Ibrahim Edhem Pasha), ο οποίος γνώριζε τον Έλληνα παλαιογράφο και αρχαιοδίφη.<sup>22</sup> Σύμφωνα με τον τελευταίο, «η αυτοκρατορική κυβέρνηση έδετο προ ετών τας βάσεις κοινωφελεστάτου καθιδρύματος, εν ω πάντες οι φιλόρχειοι και καλλιτέχνηαι δύνανται να αναπτύσσωσι τας γνώσεις αυτών,

---

νταξη της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, τις αντεγκλήσεις με τον Μηνά Χαμουδόπουλο, προκάτοχό του στη διεύθυνση της έκδοσης, την ανάρρησή του στην ιεραρχία του Πατριαρχείου, βλ. Στ. Ανεστίδης, «Η εθναρχική παράδοση και ο Μανουήλ Γεδεών», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993, σσ. 174-78, 200-202, 210.

21. «Αυτοβιογραφία», σσ. 441-453.

22. E. Eldem, “An Ottoman archaeologist caught between two worlds: Osman Hamdi Bey (1842-1910)”, David Shankland (ed.), *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878-1920*, Κωνσταντινούπολη 2004, σσ. 121-149· W. M. K. Shaw, *Possessors and Possessed. Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, Berkeley 2003, σσ. 83-107· X. Χριστοδούλου, *Ο Έλληνας Τούρκος*, Αθήνα 2016. Βλ. τη νεκρολογία του Dethier από τον Σταύρο Αριστάρχη στο ΕΦΣΚ ΙΕ' (1880-1881), σσ. 79-81.

το μεν μελετώντες τα αυτόσε φυλαττόμενα πλαστικά μνημεία, το δε απεικονίζοντες και λαμβάνοντες τας σχετικές σημειώσεις προς χρησιμοποίησιν εν ειδικαίς αρχαιολογικαίς σπουδαίς». <sup>23</sup> Σύμφωνα δε με τον Β. Μυστακίδη, το Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης και οι πρωτοβουλίες του Osman Hamdi, στις οποίες άλλωστε συνέβαλε ενεργά και ο ίδιος από τη δέση του επιμελητή, εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο άνθησης των ανατολικών σπουδών, της αρχαιολογίας των ανατολικών εθνών (ανασκαφές στη Φοινίκη, στη Σιδώνα, στη Μεσοποταμία και στη Μικρά Ασία, μεταξύ άλλων από τους Renan, Hamdi Bey, Macridi Bey, Winckler) και της ανάδειξης της Ανατολής ως κοιτίδας πολιτισμού (*ex Oriente lux*). <sup>24</sup>

Κατά τα λεγόμενα του ιδίου του Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ο Osman Hamdi-Bey τον ήθελε στο δυναμικό του Μουσείου, βασιζόμενος στο πρότερο παλαιογραφικό και επιγραφικό-αρχαιολογικό έργο του. <sup>25</sup> Πράγματι, είχε δημοσιεύσει μελέτες σμυρναϊκής αρχαιολογίας, ενώ ήταν αυτός που είχε επιφορτιστεί με την οργάνωση (καταγραφή και εμπλουτισμό του υλικού) του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης από το

23. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, «Ελληνικά επιγραφαί του εν Κωνσταντινουπόλει Αυτοκρατορικού Μουσείου», *ΕΦΣΚ Αρχαιολογική Επιτροπή Παράρτημα ΙΕ' Τόμου* (1884), σσ. 55-61.

24. Β. Μυστακίδης, *Ιστορία, χρησιμότης αυτής και σχέσις προς τας λοιπάς επιστήμας*, ανατύπωσις εκ της *Εκκλησιαστικής Αληθείας*, Κωνσταντινούπολη 1906, σσ. 11-12, και του ιδίου «Η αρχαιολογία των ανατολικών εθνών», *Επ. Κυριακίδου, Η δεκάτη ενάτη εκατονταετηρίς*, Κωνσταντινούπολη 1902, σσ. 172-199. Στην καλλιέργεια των αρχαιολογικών μελετών στην Κωνσταντινούπολη μετείχε διά της οικείας επιτροπής ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, όπου την ίδια περίοδο (δεκαετία του 1880) δεσπόζει η μορφή του Αλεξάνδρου Πασπάτη, καθώς και εκείνη του Σταύρου Αριστάρχη, ενώ ιδιαίτερη μνεία αξίζει στον Θεόδωρο Μακρίδη (1873-1940), νομισματολόγο και επιμελητή του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως και μετέπειτα του Μουσείου Μπενάκη στην Αθήνα.

25. Για την επιγραφική και αρχαιολογική εργασία του Παπαδόπουλου-Κεραμέα στην Κωνσταντινούπολη, βλ. *ΕΦΣΚ Αρχαιολογική Επιτροπή Παράρτημα ΙΕ' Τόμου* (1884): «Επιγραφαί της νήσου Λέσβου», σσ. 36-43· «Επιγραφαί της επαρχίας του Πόντου (Σινώπη, Καύζα, Τζιτλή, Κόμανα)», σσ. 44-49· «Επιγραφαί διαφόρων μερών», σσ. 53-54· «Ελληνικά επιγραφαί του εν Κωνσταντινουπόλει Αυτοκρατορικού Μουσείου», σσ. 55-61. *ΕΦΣΚ Αρχαιολογική Επιτροπή Παράρτημα ΙΖ' Τόμου* (1886): «Αρχαιότητες και επιγραφαί της Θράκης συλλεγείσαι κατά το έτος 1885», σσ. 65-113, «Διαλεκτικά επιγραφαί Τραπεζούντος», σσ. 114-16, καθώς και *Communications faites par Mr. A. Papadopoulos-Kerameus au VIe Congrès Archéologique*, ενδ. ανωτ.

1873 έως το 1879.<sup>26</sup> Η παραγωγή και η δράση αυτή, που πρέπει να ήταν γνωστή στον Hamdi Bey, αντιστάθμιζαν με επαγγελματική εμπειρία την έλλειψη πανεπιστημιακής κατάρτισης στον τομέα της *Altertumswissenschaft*, οπότε το 1884 τού ανέθεσε την καταγραφή σε έναν γενικό κατάλογο, που επρόκειτο να εκδοθεί, των επιγραφών του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης, και το 1892 φαίνεται ότι του πρόσφερε θέση επόπτη του ιδρύματος στις ανασκαφές στην Τροία. Η συνεργασία και η ένταξη στο προσωπικό του Μουσείου του Τοπ Καπί δεν ευδοχώθηκε, σύμφωνα πάντοτε με τις επιστολές του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, εξαιτίας συνωμοτικών ενεργειών του Μανουήλ Γεδεών και του συνεργάτη αυτού Αβραάμ Βαπορίδη εναντίον του, οι οποίοι για να τον αποκλείσουν τον κατηγορήσαν για αντιοθωμανική δράση.<sup>27</sup> Ενδέχεται η δράση για την οποία κατηγορήθηκε ο Παπαδοπουλος-Κεραμέυς να σχετίζεται με την για λογαριασμό του Διδασκαλικού Συνδέσμου Σμύρνης συμμετοχή του (διά ενός κειμένου και πιθανόν όχι διά ζώσης) στο Συνέδριο των ελληνικών

26. Σύμφωνα με τον ίδιο, η Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής περιείχε στα 1880 υπέρ τους 15.000 τόμους και συλλογή 145 χειρογράφων διάφορων εποχών. «Το Μουσείον περιέχει αγάλματα, ανάγλυφα, αρχιτεκτονικά κοσμήματα, συμποσούμενα εις 478 αντικείμενα, μικρά ή μεγάλα. Η κεραμεική συλλογή περιέχει 1.461 αντικείμενα. [...] η Εταιρία του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης εκδίδει περιοδικώς τεύχος περιέχον την έκθεσιν των εργασιών της, επιγραφάς και υπομνήματα αρχαιολογικά και τοπογραφικά», βλ. Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, «Καταστατικά πληροφορία περί του ελληνικού πληθυσμού του νομού Αϊδινίου», *Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της Πρώτης αυτού Συνόδου*, Αθήνα 1879, σσ. 206-207· *Κατάλογος χειρογράφων της εν Σμύρνη Βιβλιοθήκης της Ευαγγελικής Σχολής, μετά Παραρτήματος περιέχοντος και τινά ανέκδοτα*, Σμύρνη 1877 και Χ. Σολομωνίδης, *Η παιδεία στη Σμύρνη*, Αθήνα 1961, σσ. 202-222.

27. Η πηγή της αλληλογραφίας μάς παρέχει μια εικόνα λιγότερο εξωραϊσμένη από τις διογραφικές πληροφορίες εφημερίδων και ημερολογίων της εποχής λ.χ. βλ. «Αβραάμ Γ. Βαπορίδης Εφφέντης», *Ακτίνες Ημερολόγιον 1907*, Κωνσταντινούπολη 1906, σσ. 30-32. Σύμφωνα με το λήμμα, ο Αβραάμ Βαπορίδης (1855-1911) επέδειξε αφοσίωση «εις την διεξαγωγήν τών εκάστοτε υπό της κραταιάς Βασιλείας ανατιθεμένων αυτώ υπηρεσιών» και *φιλογενή δράση*: «θερμό ζήλο προς εξυπηρέτησιν των κοινών της Εκκλησίας και του Γένους πραγμάτων». Στο πλαίσιο των καθηκόντων του ως λογοκριτή, αναφέρεται ότι ενεπλάκη σε απόπειρα κατάσχεσης του *Ιστορικού και Γεωγραφικού Λεξικού του Νεολόγου*, οίκου στον οποίο ωστόσο είχε εκδώσει και ο ίδιος βιβλίο του για την ιστορία των Οθωμανών σουλτάνων, βλ. E. Balta – R. Ivecan, “An Ottoman Farhrehn 451. Works and Days of the Censor Avraam G. Vaporidis Efendi (1855-1911)”, *Miscellaneous Studies on the Karamanlidika Literary Tradition*, Κωνσταντινούπολη 2013, σσ. 201-238.

συλλόγων που έγινε στην Αθήνα το 1879 και επηρεαζόταν από τον ελληνικό αλυτρωτισμό.<sup>28</sup> Επίσης, τα κείμενα και οι ενέργειες του Παπαδόπουλου-Κεραμέα, στο πλαίσιο των καθηκόντων του στο Μουσείο και στη Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, σχετίζονταν με την ιστορική τεκμηρίωση και την ανάκτηση της ελληνικότητας της Μικράς Ασίας, επί τη βάση του εθνικού τριμερούς σχήματος (συνέχεια ελληνικής παρουσίας στην περιοχή από την αρχαιότητα και κατά τους μέσους και νεότερους χρόνους).<sup>29</sup> Τα περιεχόμενα του εντύπου που εξέδιδε αυτός ο δεσμός γνώσης της Σμύρνης περιλάμβαναν επιγραφές, καταλόγους επισκοπών, επιγράμματα και στιχουργήματα, ενώ στον Β΄ τόμο (1875-1876) διαβάζουμε πραγματεία περί προσδιορισμού της θέσεως των αρχαίων ελληνικών πόλεων της Μυσίας.

Είναι πιθανόν ο Μανουήλ Γεδεών να ενεργούσε για τον αποκλεισμό αντιπάλων του, όχι μόνο από το πατριαρχικό περιβάλλον, αλλά και από την οθωμανική πρωτεύουσα και ίσως ολόκληρη την αυτοκρατορία.

Οι σχέσεις του Γεδεών δεν υπήρξαν οι καλύτερες με πλειάδα έτερων λογίων. Για τον Ματθαίο Παρανίκα, που σκιαγράφησε το εκπαιδευτικό και πνευματικό ζώπυρον του γένους κατά τους οθωμανικούς αιώνες, ασταδή και αυτόν επήλυδα στην Κωνσταντινούπολη, όπου καλλιέργησε στενές επαφές με τον πρώτο πυρήνα του ΕΦΣΚ, διευθυντή (1878-1885) της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης και αργότερα του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος, γράφει πως το μόνον άξιο λόγου έργο του είναι το *Σχεδιάσμα*, έργο στο οποίο εντοπίζει διάφορα αποτήματα.<sup>30</sup> Απ' ό,τι φαίνεται, λοιπόν, το πνευματικό εκτόπισμα των

28. Στο κείμενο αναφέρει ότι ο πληθυσμός της τοπαρχίας Αϊδινίου αποτελείτο από 380.000 Τούρκους και 360.000 Έλληνες, ή ότι τη διανοητική κατάσταση του νομού εκπροσωπεί μόνον το ελληνικό στοιχείο, «οι κρατούντες Τούρκοι ουδέποτε καλλιεργούσι το πνεύμα, τας επιστήμας, τας τέχνας» κ.λπ., βλ. «Καταστατικά πληροφορία», *Συνέδριον Ελληνικών Συλλόγων*, σσ. 197-200.

29. «Καταστατικά πληροφορία», *Συνέδριον Ελληνικών Συλλόγων*, σσ. 196-217. Για την ιδεολογική τοποθέτηση του *Νεολόγου* όπου αρθρογραφούσε ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, βλ. Α. Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό ζήτημα 1866-1881: Η μαρτυρία του «Νεολόγου» της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2007, σσ. 100-106.

30. Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913*, Αθήνα 1932, σ. 193 και *Μνεία των προ εμού*, Αθήνα 1934, σ. 438. Άλλωστε, ο Ματθαίος Παρανίκας έλεγξε το έργο του Γεδεών «Χρονικά της Πατριαρχικής Ακαδημίας», το οποίο είχε δημοσιευθεί στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Κατά τον Παρανίκα, αυτό το έργο είναι γεμάτο σφάλματα, ενώ αναφέρεται σε «ανάρμοστο τίτλο» και «ιστορικός δήθεν ειδήσεις». Βλ.



ομοτίμων αντιπάλων δεν αποθάρρυνε τον Γεδεών από το να τους επιτεθεί. Σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα (*Αλληλογραφία* προς Μυστακίδη, επιστ. αρ. 10), καθύβριζε και κατασκευοφαντούσε άπαντα όποιον επιχειρούσε να εισέλθει στο πεδίο των ερευνών του.<sup>31</sup>

Γενικώς οι προσωπικές και φιλικές σχέσεις των παραπάνω προσώπων χαρακτηρίζονταν από δυστοκία. Το γεγονός αναγνωρίζει για τον εαυτό του ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, αναφέροντας με φλέγμα πως είχε άμπολλους ειλικρινείς φίλους *αδορύβους, μένοντας ησύχους εν τη καλή μου βιβλιοθήκη*,<sup>32</sup> και πίστευε ότι δεν μπόρεσε, τελικά, να σπουδάσει, εξαιτίας του *ξηρού* χαρακτήρα του. Εξάλλου, παρά τα περί του αντιθέτου λεγόμενα, το ερευνητικό-επιστημονικό συμφέρον φαίνεται να τίθεται υπεράνω των φίλων. Ο ερευνητικός ανταγωνισμός έμελλε να του στοιχίσει τη φιλία του Ρώσου

---

Μ. Παρανίκας, «Περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής», *ΕΦΣΚ* ΙΘ' (1884-85), σσ. 1-13.

31. Παρότι στις αρχικές επιστολές του προς τον Μυστακίδη, ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς χαρακτηρίζει τον Γεδεών *ανθρωπάριο, χωρίς επιστημονική τιμή*, του οποίου οι κρίσεις και γνώμες *εισίν κούφοι*, συν τω καιρώ ζητεί κάποια από τα λίγα έργα του που δεν διαθέτει, βλ. *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 18, 30. Και πάλι, σε μία από τις ύστερες επιστολές του, απαντά με ψυχρότητα σε αίτημα του Μυστακίδη να του στείλει βιβλιογραφικές σημειώσεις, προκειμένου να τις χρησιμοποιήσει σε πανηγυρικό λόγο που επρόκειτο να εκφωνήσει σε τιμητική εκδήλωση για την τριακονταετηρίδα του Μ. Γεδεών, *Αλληλογραφία*, αρ. 16, σ. 407.

32. Η βιβλιοθήκη αυτή μεταφέρθηκε στην Πετρούπολη και πρέπει να ήταν εντυπωσιακή. Περιλάμβανε δερματόδετους τόμους, πλήρεις σειρές επιστημονικών εκδόσεων (μεταξύ άλλων τα κωνσταντινοπολίτικα *ΠΕΦΣΚ*, *Νεολόγου Σαββατιαία Επιθεώρηση*, *Ημερολόγιον των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων*, *Εβδομάς*, *Ακτίνες* κ.ά.), σπάνια κείμενα, χειρόγραφα και εκδόσεις, βλ. *Αλληλογραφία*, σσ. 412, 424. Σε επιστολή του 1906 ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς πληροφορεί τον Μυστακίδη ότι ετοιμάζει κατάλογο της βιβλιοθήκης του: «ον και θα τυπώσω εις δύο τομίδια υπό την επιγραφήν *Mes livres*». Άξια μνείας εδώ είναι και η βιβλιοθήκη Μυστακίδη, η οποία συνεκροτείτο από τα νεανικά χρόνια του ιδιοκτήτη της, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη και κληροδοτήθηκε στην Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (Μυστακίδειος Βιβλιοθήκη). Σε αυτήν εμπεριέχονταν και τα κατάλοιπα Μυστακίδη, βλ. Κ. Δουβουινιώτης, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΙΔ' (1938), σσ. 415-431, ΙΕ' (1939), σσ. 352-404, ΙΣΤ' (1940), σσ. 160-210, ΙΖ' (1941), σσ. 275-285. Άλλες αξιόλογες βιβλιοθήκες Κωνσταντινοπολιτών (λ.χ. Ξ. Σιδερίδη και Γ. Αρβαντιδή) απόκεινται πλέον στην Ακαδημία Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, βλ. Μ. Μανούσακας, «Έκδεις περί της ταξινομήσεως των βιβλιοθηκών Καραθεοδωρή, Μαυροκορδάτου και Σιδερίδου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 31 (1956), σ. 498.

παλαιογράφου Α. Dmitrievskij, καθώς ο τελευταίος θεώρησε ότι ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς τού απέκρυπτε ένα σημαντικό λειτουργικό χειρόγραφο, το *Τυπικόν* του έτους 1122 του κώδικα 43 της Μονής του Σταυρού, προκειμένου να το δημοσιεύσει πρώτος, κάτι που τελικά έκανε στα *Ανάλεκτα* II, 1894, 1-254.<sup>33</sup> Παράλληλα ο ίδιος αναγνωρίζει σε επιστολή του προς τον Αιμίλιο Legrand ότι η ανατροφή των Ελλήνων είναι υποδεέστερη σε σχέση με τα κρατούντα επιστημονικά ήδη στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, οι Έλληνες λόγιοι επεδείκνυαν μικροψυχία, μη αναγνωρίζοντας ή υποβαθμίζοντας τη σημασία του έργου του Γάλλου ελληνιστή (βλ. παρακάτω, εδώ).<sup>34</sup>

Ο κύριος δεσμός και χώρος στον οποίο έδρασε ουσιαστικά και επιδόθηκε στο έργο του στην Κωνσταντινούπολη ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ήταν ο ΕΦΣΚ, ένα περιβάλλον στο οποίο δεν μεσουρανούσαν ο Γεδεών και οι πατριαρχικοί κύκλοι, όπου όμως δεν κατέστη δυνατό να εργαστεί με πλήρη απασχόληση. Παρά την κοπιαστική εργασία του για λογαριασμό του Συλλόγου, οι απολαβές υπήρξαν αμελητέες. Εν τέλει, ο ίδιος αισθανόταν την ψυχρότητα της κοινότητας των λογίων της Κωνσταντινούπολης (sic: *société savante*) και αναζητούσε ευκαιρία να φύγει, εξαιτίας της εναντίον του διάδεσης προσώπων που διέδεται επιρροή.<sup>35</sup> Για αυτές τις εξελίξεις της επαγγελματικής και κοινωνικής σταδιοδρομίας του διατηρεί αμφιθυμία. Στις πρώιμες επιστολές προς τον Β. Μυστακίδη, όταν το άγχος της οικονομικής ανέχειας τον καταβάλλει, η σκέψη του αποκλεισμού από την Κωνσταντινούπολη του προκαλεί οργή, ενώ αργότερα, όταν έχει βρει θέση τμηματάρχη στη Βιβλιοθήκη της Πετρούπολης, μακαρίζει τον εαυτό του που ξέφυγε από εκείνο το περιβάλλον. Η αιτία γι' αυτό δεν ήταν τόσο οικονομική όσο μια περιγραφόμενη κατάσταση πνευματικής ανελευθερίας και στασιμότητας: η Πόλη, όπου άλλοτε είχε επιθυμήσει να σταδιοδρομήσει, χαρακτηρίζεται τόπος αδρανείας,

33. Karpozilos, ό.π., σ. 933.

34. Χαρακτηριστική είναι η βιβλιοκρισία που επιφύλαξε στην *Bibliographie hellénique aux XVe et XVIe siècle* (Παρίσι 1885) ο Β. Γεωργιάδης, μετέπειτα Βασίλειος Γ΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Το έργο, παρά τη σημασία του, διακρίνεται, κατά τον Γεωργιάδη, από ατέλειες, ανακρίβειες και πλατειασμούς, αναπαραγωγή τυπογραφικών σφαλμάτων, ενώ ο Legrand δεν μνημονεύει τους συνεργάτες του, *Ημερολόγιον της Ανατολής Πολιτειογραφικόν, Φιλολογικόν και επιστημονικόν του έτους 1886* Ε΄, Κωνσταντινούπολη 1885, σσ. 252-256.

35. Παπακώστας, ό.π., σ. 400.

που είναι κρίμα να ζει ένας δραστήριος και «ερευνητικός» λόγιος. Όπως έγραφε το 1906, στην Κωνσταντινούπολη η κοινότητα των Ελλήνων λογίων μετρούσε ολιγάριθμα μέλη, των οποίων το φρόνημα ήταν δειλό, πλην βεβαίως του ίδιου του Μυστακίδη, ο οποίος, κατά την αντίληψη του επιστολογράφου, ήταν σε πλεονεκτική θέση αφενός διότι κατείχε μόνιμη κυβερνητική θέση και αφετέρου γιατί είχε συνάψει γάμο με Φαναριώτισσα, τη θυγατέρα του Παύλου Μουσούρου, πρέσβευς και ηγεμόνος Σάμου.<sup>36</sup>

Το 1887 ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς προσεκληθή στην Ιερουσαλήμ ως αρχιγραμματεύς του πατριάρχη Νικοδήμου Α΄. Τα διοικητικά καθήκοντα του φαίνονται ανιαρά, η συναναστροφή με το πατριαρχικό περιβάλλον και τους κληρικούς αδιάφορη, ενώ αισθάνεται επιστημονικά απομονωμένος και παραπονείται για στασιμότητα στα Ιεροσόλυμα: «ούτε της Ελλάδος ούτε της Γερμανίας ούτε της Γαλλίας φιλολογικές και αρχαιολογικές εφημερίδας βλέπω εδώ, [...] εντρέπομαι μάλιστα να σας προσδέσω ότι επί έτος ήδη αγνώσ οποίας προόδους έκαμαν οι κλάδοι εις ους καταγίνομαι και εγώ όταν το επιτρέπη ο καιρός». Όπως αναφέρει, στην Κωνσταντινούπολη, αντίθετα, είχε καλύτερη πρόσβαση σε επιστημονικά περιοδικά.<sup>37</sup> Παρά ταύτα, στην Ιερουσαλήμ επρόκειτο να εκπληρώσει το επιστημονικό του πεπρωμένο, όταν ο Πατριάρχης τού ανέθεσε την αναδιοργάνωση των βιβλιοθηκών και την καταλογογράφηση και φιλολογική εκμετάλλευση των κωδίκων του ιεροσολυμιτικού πατριαρχικού θρόνου, οι οποίοι παρέμεναν διασκορπισμένοι στην Κεντρική Βιβλιοθήκη, στη Βιβλιοθήκη της Μονής του Αγίου Σάββα, σε εκείνη της Θεολογικής Σχολής του Σταυρού και στο Αγιοταφικό Μετόχιο Κωνσταντινούπολεως, και ήταν άγνωστοι και απροσπέλαστοι για την έρευνα.<sup>38</sup>

36. *Αλληλογραφία*, σ. 428. Και στην περιγραφή του Μυστακίδη για τους λογίους της Κωνσταντινούπολης (βλ. *εδώ*, τρίτο μέρος) περιγράφεται ένα όντως δυσάρεστο κλίμα στο οποίο ζούσαν και εργάζονταν: *λιμός και αυχμός βιβλιοθηκών*, οι πληρωμές δεν γίνονται τακτικά, εργαζόμεθα υπό έλεγχο, τυπώνουμε ιδίαις δαπάναις κ.λπ., Β. Μυστακίδης *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι. Εργασίαι αυτών, επιστημονικός βίος, γεωγραφία, ιστορία, παλαιογραφία, εκκλησιαστική ιστορία, και οι των κλάδων τούτων αντιπρόσωποι εν Αθήναις*, Κωνσταντινούπολη 1907, σσ. 6-7, 17, 18, 28.

37. *Αλληλογραφία*, επιστ. 1 και 4. Οι πληροφορίες αυτές δεν είναι σταθερές. Σε επιστολή του προς τον Legrand περιγράφει και την ίδια την Κωνσταντινούπολη ως πόλη *άβιβλο*, Παπακόστας, ό.π., σ. 380.

38. «Αυτοβιογραφία», σσ. 449-450, και Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη Α΄*, Πετρούπολη 1891, «Πρόλογος», σσ. α΄-δ΄.

Οι συνθήκες διαβίωσής του στην Ιερουσαλήμ δεν είναι καλές. Η δέση του αρχιγραμματέα, που κίνητρό του να τη δεχτεί ήταν, όπως ο ίδιος ανέφερε, η εξοικονόμηση χρημάτων για την πραγματοποίηση σπουδών στη Γαλλία και τη Γερμανία, θα του επέτρεπε πιθανότατα να αντιμετωπίσει και τις βιοτικές ανάγκες της οικογένειάς του, ωστόσο δεν την κράτησε και επιδόθηκε πάλι στην έρευνα. Εγκαταβίβη στα κελιά ενός μοναστηριού, όπου η σύζυγός του κείται άρρωστη, ημιλιπόθυμη και πεινασμένη, η δε μικρή κόρη τρέμοντας από την υγρασία.<sup>39</sup> Την ίδια στιγμή ο ίδιος είναι απόλυτα απορροφημένος, είναι η περίοδος της ζωής του που απέδωσε τις σημαντικότερες ίσως εκδόσεις του: την *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη* (Πέτρου πόλει, τόμ. 1-4, 1891-1899), καθώς και μια ανθολογία κειμένων που ανακάλυψε και αντέγραψε, τα *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας* (Πετρούπολη, 1891-1898, τόμ. 1-5). Μαρτυρείται ένας ασυνήθιστος χαρακτήρας, που αποσπάται στο έργο του, απορροφημένος σε λεπτομέρειες ενός χειρογράφου και στην αναζήτηση ενός τεκμηρίου σε μία βιβλιοθήκη, χωρίς δεσμούς οικογενειακούς: «μόνον εις τας μελέτας λησμονώ τα πάντα, οίτινες όμως πραγματικώς με καταστρέφουσι πολλαχώς, διότι δι' αυτών και ζημίας υφίσταμαι και εχθρούς αποκτώ».<sup>40</sup> Όταν αναχωρεί το 1890 για την Πετρούπολη, η σύζυγος και η κόρη δεν μπορούν να τον ακολουθήσουν, μένουν στη Χάλκη, θα αποκοπεί από αυτές, θα πάρει διαζύγιο και θα απαρνηθεί την κόρη του.

Στην Ιερουσαλήμ ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ήλθε σε επαφή με τη Ρωσική Αυτοκρατορική Παλαιστίνιο Εταιρεία, η οποία είχε ως αντικείμενό της έρευνες και ανασκαφές στους Αγίους Τόπους.<sup>41</sup> Οι σχέσεις με τη Ρωσία είχαν

39. Το στιγμιότυπο, όπως το κατέγραψε ο Α. Dmitrievskij, εντυπωσίασε, ενδεχομένως λόγω της ιδεοτυπικής σύνδεσής του με την *Hingeben*, όλους τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με τον Κεραμέα-Παπαδόπουλο και είδαν κατεξοχήν στην περίπτωση του τα πάθη του επαγγέλματός τους και, συνεπώς, ένα μέρος του εαυτού τους· βλ. Karpozilos, ό.π., σ. 933, Πάσχος – Ζούκοβα, ό.π., σ. 203.

40. *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 6, σσ. 387-388, και αργότερα: «Αι στενοχώρια δεν με εμπόδισαν να εργάζωμαι. Εκτός του ότι οι εργασίες μου συνήργουν εις το να λησμονώ τα θάσανά μου, είχαν και συμφέρον να τας αυξάνω διότι διά των εκδόσεων και διατριβών εποριζόμην τα προς το ζην όπως και όπως. Αυτός είναι ο λόγος της πληθύσεως των, ην συ θανμάξεις, εγώ δε οικτίρω», *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 20.

41. Για τα ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα της Ρωσίας στην Ανατολή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και έως το τέλος της αυτοκρατορικής περιόδου, βλ. Κ. Σ. Παπουλίδης, *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1914)*, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 30-55, *Η πολιτική της Ρωσίας στην Χριστιανική Ανατολή τον 18ο και 20ό αιώνα. Η Ρωσική Ατμοπλοϊκή και Εμπορική Εταιρεία και η Ορθόδοξος Παλαιστίνια Εταιρεία*, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 179-196.

προϋπάρξει, ίσως εγκαινιαστεί το 1883, όταν μετείχε στο Αρχαιολογικό Συνέδριο της Οδησού και τιμήθηκε με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα, ωστόσο δεν θα είχε ακόμα φανταστεί τον εαυτό του ως έναν *προς Βορράν εξόριστον*. Οι πόρτες της Ανατολής ήταν τότε ακόμη ανοικτές, ιδίως οι ευκαιρίες του στην Κωνσταντινούπολη. Από την Ιερουσαλήμ, τον Μάιο του 1887, αναφέρει στον Legrand πως ευρίσκεται *εις το ξενίδ μεγάλης αγωνίας* και σκοπεύει να εγκατασταθεί στην Αίγυπτο, με την πρόθεση να εγκαταλείψει την καλλιέργεια των γραμμάτων (sic: *Renoncer à la Science*, ως ένα ακόμα ρομαντικό βίωμα του λογίου), τα οποία εν Ανατολή συντελούσιν εις την *καταστροφήν του μέλλοντος* πτωχού ατόμου. Ίσως να ζητήσει εμπορική θέση στο Κάιρο ή να εγκατασταθεί στο Παρίσι, επαγγελλόμενος τον δάσκαλο, τον διορθωτή ή τον συγγραφέα.<sup>42</sup> Εκεί εξάλλου θα μπορούσε να σπουδάσει. Αλλά οι δυσκολίες ήταν πολλές, κυρίως πώς θα αντεπεξέρχεται τους πρώτους μήνες ώσπου να βρει εργασία. Την ίδια περίοδο το αίσθημα αδικίας τον κατακλύζει, όταν βλέπει ότι άλλοι συμπατριώτες του *d' un rang inférieur* (όπως κάποιοι Κωνσταντινοπολίτες δημοσιογράφοι και ο Σμυρναίος Γεώργιος Λάτρης) λαμβάνουν τιμές, ενώ αυτός, με σημαντικότερο έργο, παραμερίζεται.<sup>43</sup>

Αντί για το Παρίσι, μετέβη στην Αγία Πετρούπολη,<sup>44</sup> όχι για να σπουδάσει και να αποκτήσει γνώσεις ευρωπαϊκής επιστημονικής μεθόδου, αλλά για να συνεχίσει αυτό που γνώριζε ήδη. Να μελετά πηγές και να τις εκδίδει, εν προκειμένω για να επιβλέψει την έκδοση του έργου που εκπόνησε στην Ιερουσαλήμ. Τη διευθέτηση αυτή επέτυχε για λογαριασμό του ο πρώην Πατριάρχης

42. Παπακώστας, ό.π., σ. 403. Σύμφωνα με τον Καρπόζηλο, ο Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς εργάστηκε στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας, ό.π., σ. 935.

43. Στην επιστολή προς τον E. Legrand, αριθ. 12, παραπονεΐται διότι δεν τιμήθηκε από τη Γαλλική Ακαδημία, παρότι, όταν ήταν διευθυντής (sic) του Μουσείου της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, ήταν πολύ πρόθυμος να συνδράμει το έργο της Γαλλικής Σχολής Αθηνών και των μελών της που κατέφταναν στη Μικρά Ασία για να μελετήσουν αρχαιότητες. Επίσης ζητεί οικονομική ενίσχυση από την Association pour l' encouragement des études grecques, με τη μορφή βραβείου που θα μπορούσε να του απονεμηθεί για την *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, Παπακώστας, ό.π., σσ. 399-402.

44. Η Ρωσική Αυτοκρατορία και οι Θεολογικές Ακαδημίες του Κιέβου και της Μόσχας κατέστησαν, κατά το δεύτερο ήμισυ του δέκατου ένατου αιώνα και έως την επανάσταση του 1917, προσωρισμός θεολογικής μετεκπαίδευσης Ελλήνων προερχόμενων από την Κωνσταντινούπολη ή/και τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, μεταξύ των οποίων οι Γρηγόριος Βεγλερής, Ειρηναίος Κασσανδρείας, Γρηγόριος Ζηγαβηνός, Κωνσταντίνος Βαφειδής, ενώ στο Κίεβο είχε σπουδάσει νωρίτερα ο πατριάρχης Κωνσταντίνος Α΄.

Ιεροσολύμων Νικόδημος, σε συνεννόηση με τον V. N. Chitron, γραμματέα της Ρωσικής Παλαιστίνιας Εταιρείας που γνώριζε την εξοικείωση που είχε ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς επί των θεμάτων που ενδιέφεραν την Εταιρεία και το υλικό που διέθετε.<sup>45</sup> Ζητά δέση σε κρατική υπηρεσία για να έχει σταθερό μισθό. Στην αρχή αρνούνται (πρέπει πρώτα να μάθει ρωσικά), παρά ταύτα το φθινόπωρο του 1890 φθάνει στην Πετρούπολη με μόνο τα βιβλία και τα χειρόγραφα του. Τοποθετείται ως διδάσκων<sup>46</sup> στην έδρα της Μεσαιωνικής και Νεωτέρας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας και το 1904 τμηματάρχης στο θεολογικό τμήμα της Αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης, κατά διαταγή του Τσάρου.<sup>47</sup> Στην Πετρούπολη ξέφυγε από την ανέχεια και κατά καιρούς έφτασε να λαμβάνει έως και 3.000 ρούβλια, σχεδόν όσο ένας πρωτοβάθμιος καθηγητής, αλλά, δεδομένων των όσων είχε περάσει, πρέπει να αισθανόταν ανασφάλεια. Πάντως έχει αρκετά χρήματα για να αγοράσει βιβλία και να εμπλουτίσει τη συλλογή του με νέα αποκτήματα.<sup>48</sup>

Το 1909 έκανε ένα ταξίδι συλλογής υλικού, μεταβαίνοντας στην Ιερουσαλήμ, στο Κάιρο, στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά η υγεία του άρχισε να επιδεινώνεται και το ταξίδι δεν απέφερε πολλά, ενώ τελικώς δεν ολοκλήρωσε τον τελευταίο τόμο της *Ιεροσολυμιτικής Βιβλιοθήκης*. Κατάφερε

45. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη Α'*, σσ. ζ'-η'.

46. *Privatdozent*, βοηθός της έδρας-βοηθός διδασκαλίας, Karpozilos, ό.π., σσ. 928, 938. Κατά τον ίδιο τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα, θα είχε γίνει professeur ordinaire αν γνώριζε ρώσικα – δίδασκε κατ' εξαίρεση στα γαλλικά, *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 23.

47. Karpozilos, ό.π., σσ. 935-937. Η σειρά των τίτλων, διακρίσεων, συμμετοχών σε λόγιες εταιρείες κ.λπ., που αναφέρει ο ίδιος ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ενδιαφέρει την κοινωνιολογία της γνώσης και των φορέων της: διδάκτωρ του αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου της Μόσχας (*honoris causa*, 1887), μέλος Θεολογικής Ακαδημίας Καζάν (1899), Μέγας Υπομνηματογράφος του Οικουμενικού Θρόνου, μέλος του Οθωμανικού Τάγματος Μετζιτιέ 3ης τάξεως (1900), μέλος αντεπιστέλλον του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, διάφορων επιστημονικών εταιρειών εν Τουρκία και Ρωσία, οίον του εν Σμύρνη Μουσείου, του εν Κωνσταντινουπόλει Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, της εν Οδησώ Εταιρείας Ιστορίας και Αρχαιοτήτων, του εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικού Μουσικού Συλλόγου. Αναφέρεται σε βραβεύσεις του από τη Βαυαρική Ακαδημία και την Association pour l' encouragement des études grecques των Παρισίων, σε βιογραφίες του στο *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei* του Gubernatin, σε άρθρο του Δ. Μπελιάεφ στο *Δελτίο του Ρωσικού Υπουργείου Παιδείας* 281 (1892), σσ. 184-207, σε λεξικά, π.χ., των καθηγητών του Πανεπιστημίου της Πετρούπολης, «Αυτοβιογραφία», σσ. 450-452.

48. Κ. Παπουλίδης, *Οι Έλληνες της Αγίας Πετρούπολης*, Αθήνα 2011, σσ. 167-168.



όμως, το 1909, να εκδώσει τα *Documente Privitoare la istoria romanilor* καθώς και τα *Varia Graeca Sacra*, οπωσδήποτε από τα κορυφαία του έργα. Τελικά καταρρέει από την υπερκόπωση και την υπερπροσπάθεια: σύμφωνα με τον Γρηγόριο Παπαμιχαήλ, που αλληλογραφούσε μαζί του και δημοσίευσε τη νεκρολογία του, καταβλήθηκε σταδιακά από νευρικό νόσημα, από το οποίο υπέφεραν πολλοί άνθρωποι της σειράς του.<sup>49</sup>

### *Ακαδημαϊκό αντικείμενο και εσωτερικές προϋποθέσεις ενασχόλησης*

Τα παραπάνω πρόσωπα απετέλεσαν μείζονες εκπροσώπους της καλλιέργειας κλάδων των θεωρητικών σπουδών (ιστορικών, φιλολογικών, γεωγραφικών, εκκλησιαστικών κ.ά.) από Έλληνες σε κέντρα παιδείας της οθωμανικής Ανατολής, ενός φαινομένου που μπορούμε να περιγράψουμε ως εκδήλωση της *ελληνικής μικρασιατικής και κωνσταντινοπολίτικης λογιосύνης*. Το φαινόμενο αποκτά ιδιαίτερη πυκνότητα και φτάνει στην κορύφωσή του κατά το δεύτερο ήμισυ του δέκατου ένατου αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι συγγραφείς όπως ο Παπαδόπουλος-Κεραμέας και ο Μυστακίδης δεν στηρίχθηκαν επάνω στο αγκωνάρι της εκκλησιαστικής λόγιας παράδοσης που επιβίωσε στην Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση του 1453. Ειδικότερα τους δύο συγγραφείς που δεσπόζουν στις παραπάνω παραγράφους χαρακτηρίζει το πάθος (vocation) για την έρευνα του παρελθόντος, με διακλαδώσεις της τη μελέτη κειμένων/χειρογράφων, αλλά και αντικείμενα που τους φέρουν κοντά στην αρχαιολογία και στη γεωγραφία. Τους δύο λογίους αναφέρει ο Νικόλαος Τωμαδάκης στην *Εισαγωγή εις την βυζαντινή φιλολογία*, την οποία αφιέρωσε, μεταξύ άλλων προκατόχων και διδασκάλων (Σπυρίδωνα Λάμπρο, Αδαμάντιο Αδαμαντίου, Κωνσταντίνο Άμαντο, Νικόλαο Βέη και Φαίδωνα Κουκουλέ), στον Παπαδόπουλο-Κεραμέα. Αναφέρει για τον τελευταίο ο Τωμαδάκης πως «υπερέβαλεν εις ερευνητικότητα και απόδοσιν των βυζαντινολόγων παλαιογράφων Κ. Σάδα, Γαβριήλ Δεστούνη, Ιωάννη Σακκελίωνα», και ότι απέδιδε περισσότερη σημασία στα χειρόγραφα από όση ο Legrand. Ακόμα, σε σχέση με τον Γεδεών που, σύμφωνα με τον Τωμαδάκη, παρήγαγε ένα σε μεγάλο βαθμό δημοσιογραφικό έργο, το οποίο κατακρίνεται ως επισφαλής πηγή, το έργο του Παπαδόπουλου-Κεραμέα χαρακτηριζόταν από την πίστη του δημιουργού του στην «επιστημονική κλίση της παλαιογραφίας-φιλολογίας», τη μελέτη βιβλιοθηκών και

49. Βλ. Παπαμιχαήλ, *Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμέας*, σ. 450.

την έκδοση τεκμηρίων.<sup>50</sup> Για τον Μυστακίδη ο Τωμαδάκης επιφυλάσσει μάλλον αυστηρή κρίση και αναφέρει ότι ακολουθεί μακρόθεν τον Γεδεών, «ασχοληθείς κατά τρόπον ασαφή και ακατάστατον με τα κατάλοιπα του Μ. Κρουσίου».<sup>51</sup>

Πράγματι, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως εργάτη της *Alttertumswissenschaft* και περιγράφεται από άλλους ως ανασκαφέας, σκαπανέας και ταξινομητής βιβλιοθηκών, «indefatigable éditeur de texts grecs».<sup>52</sup> Είδαμε ότι στην αρχή της σταδιοδρομίας του ενδιαφέρθηκε περισσότερο για την αρχαιότητα και την αρχαιολογία. Όπως αναφέρει στην «Αυτοβιογραφία» του, *θρήκε το στοιχείο του στο Μουσείο και τη Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής, όπου εμορφώθη σε όλους τους αρχαιογνωστικούς κλάδους: «κατέστησα επί πέντε έτη το Μουσείον Κέντρον Αρχαιομαθείας και ικανής αρχαιολογικής δημοσιότητας».* Προκειμένου να ανταποκριθεί σε αρχαιογνωστικούς προσανατολισμούς, ασχολήθηκε με τις ασιατικές σπουδές και γλώσσες και έμαθε να διαβάξει αρμενικά, ασσυριακά, ζενδικά και ακκαδικά.<sup>53</sup> Στην ωριμότητά του, και αντιστοίχως των δεσμών και των πόλεων όπου απασχολήθηκε (Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη-Ιερουσαλήμ-Πετρούπολη), εστράφη στη μελέτη της πατερικής, βυζαντινής και νεοελληνικής γραμματείας, της εκκλησιαστικής ιστορίας και της υμνογραφίας.<sup>54</sup>

50. Ν. Τωμαδάκης, *Κλεις της βυζαντινής φιλολογίας, ήτοι Εισαγωγή εις την βυζαντινήν φιλολογία*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 102-103, 130. Βλ. ακόμα ενδεικτικά: Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Β', Αθήνα 1992, σσ. 649-650.

51. Τωμαδάκης, *Κλεις*, σ. 130. Το έργο του Μυστακίδη στο αρχείο Μαρτίνου Κρουσίου (πρώτος Έλληνας ερευνητής που εντόπισε και μελέτησε το *Diarium* του Κρουσίου στη Βιβλιοθήκη της Τυβίγγης, βλ. Παπακώστας, ό.π., σσ. 192-197) αποτυπώνεται σε δημοσιεύματά του, όπως *Excerpta Cruciana. Μαρτίνος Κρούσιος και Ανδρέας Δαμάριος εν Τυβίγγη*, Ιένα 1915· *Germano-Graeca: Γερμανία-Ελλάς κατά τον ΙΣΤ' αιώνα*, Κωνσταντινούπολη 1922 κ.ά.

52. «Αυτοβιογραφία», σ. 446, και Jugie Martin, *Échos d' Orient* 15 (1912), σσ. 475-476 (βιβλιοκρισία της έκδοσης του τόμ. XIII των *Documente Privitoare la istoria romanilor*, Βουκουρέστι 1909).

53. Βλ. «Περί γενέσεως και αναπτύξεως της αρμενικής γραμματολογίας μέχρι τέλους της ε' χριστιανικής εκατονταετηρίδος», *ΕΦΣΚ ΙΣΤ'* (1881-1882), σσ. 1-38, με πληθώρα βιβλιογραφικών αναφορών σε αρμενική γλώσσα, όπως και «Προσθήκαι εις τα σωζόμενα των αρχαίων μετρολόγων εξ αρμενικών κειμένων νυν πρώτον ελληνιστί μεδερμηνευθέντων», *ΕΦΣΚ Αρχαιολογική Επιτροπή Παράρτημα ΙΕ' Τόμου* (1884), σσ. 9-35.

54. Βλ. Πάσχος – Ζούκοβα, ό.π., σσ. 222-249 για μια ταξινόμηση των δημοσιευμάτων

Τα προαναφερθέντα γνωστικά/επιστημονικά αντικείμενα οριοθετούνται και περιγράφονται βάσει σύγχρονών του αντιλήψεων σε κείμενα του Βασιλείου Μυστακίδη. Χαρακτηριστικά, στον μνημειώδη τόμο *Η δεκάτη ενάτη εκατονταετηρίς*, επιδεώρηση των επιστημών και τεχνών, την οποία εξέδωσε στην Κωνσταντινούπολη το 1900 ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης, ο Μυστακίδης εκπροσωπεί την επιστήμη της αρχαιολογίας και δη αυτής των ανατολικών εθνών και όχι της κλασικής αρχαιότητας.<sup>55</sup> Πράγματι, τα αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντά του εστρέφοντο προς τους πολιτισμούς της Μικράς Ασίας και της Μεσοποταμίας, αν και τα σχετικά κείμενα που είχε συγγράψει δεν είναι πολλά, ούτε δε η ανατολική αρχαιολογία αποτελούσε την κατεξοχήν ειδίκευσή του.<sup>56</sup> Για

---

του κατά κλάδο (κλασική γραμματεία, κλασική αρχαιολογία, βυζαντινή και χριστιανική αρχαιολογία, πατερική και βυζαντινή γραμματεία, εκκλησιαστική υμνογραφία, εκκλησιαστική ιστορία, παλαιστινολογικά, παλαιογραφία, νεοελληνική γραμματεία κ.ά.)

55. Μυστακίδης, «Αρχαιολογία των Ανατολικών εθνών κατά τον ιδ' αιώνα», ό.π., σσ. 172-199. Η έκδοση περιλάμβανε περιεκτικά κείμενα λογίων της Κωνσταντινούπολης-Μικράς Ασίας, όπου αναλύονταν τα επιτεύγματα είκοσι επιστημονικών και καλλιτεχνικών κλάδων κατά τον αιώνα που έληγε.

56. Ενδεικτικά, πέραν του ανωτέρω μνημονευόμενου, βλ. «Αρχαιοτάτη εθνογραφία εν Παλαιστίνη και Συρία. Ιουδαίοι και Χετταίοι», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 14 (1894), σσ. 302-303· *Αι θρηνηδοί, ήτοι η σαρκοφάγος των θρηνηδών εν τω αυτοκρατορικό μουσειώ*, Κωνσταντινούπολη 1898· «Ιεμένη (Αραβίας). Μιναίοι, Σαβαίοι, Χιμναρίται. Χιμναριτική επιγραφική-νομισματική», *Ακτίνες* 1 (1907), σσ. 127-143. Εξάλλου, από το 1893 παρέστη ως αντιπρόσωπος του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης και του διευθυντή του Hamdi Osman Bey σε ανασκαφές στην Τροία, στη βόρεια Συρία (Ζινδιρλί), στην περιοχή του Ευφράτη, στην Έφεσο. Στην ίδια κατεύθυνση, της *ασιανολογίας-μικρασιαλογίας* και της έμφασης της σημασίας της Μικράς Ασίας ως κοιτίδας του ελληνικού και παγκόσμιου πολιτισμού (*ex Oriente lux*), εκινείτο και ο Καππαδόκης ιστορικός Παύλος Καρολίδης, με έργα όπως *Σημειώσεις τινές περί Μικρασιανής Αρίας Ομοφυλίας*, Αθήνα 1886, και *Ιστορία καθολική ή παγκόσμιος*, Αθήνα 1895, βλ. Ε. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1837-1932*, Αθήνα 2006, σ. 539· Ι. Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή – 19ος αιώνας», *Μνήμων* 23 (2001), σσ. 284-295. Να αναφερθούν ακόμα, ενδεικτικά, τα ονόματα των σχετικώς αφανών Σμυρναίων Ιωάννη Ε. Διαμαντόπουλου και αδελφών (;) Γεωργίου και Κωνσταντίνου Καραβέλη, συγγραφέων των έργων *Δοκίμιον ιστορίας των αρχαίων ανατολικών εθνών και της αρχαίας Ελλάδος*, Σμύρνη 1895 και *Ιστορία των ανατολικών εθνών και ρωμαϊκή*, Σμύρνη 1902, αντιστοίχως, καθώς και η μετάφραση του έργου του Ph. Le Bas, *Ιστορία της Μικράς Ασίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της εν Αγκύρα μάχης τω 1402*, από τους Θεμιστοκλή

τον Μυστακίδη η αρχαιολογία νοείται γενικώς ως έρευνα της αρχαιότητας (*Altertumswissenschaft*), ενώ δίνεται έμφαση στις μεγάλες ανακαλύψεις της σκαπάνης κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, καθώς και στην αναγκαία σύνδεσή της με σειρά άλλων κλάδων, όπως τη γεωγραφία, την τοπογραφία, την ιστορία και τη χρονολογία, την εθνολογία, «διότι ασχολείται και έχει το δικαίωμα ν' ασχολήται ουχί μονον περί των διαπρεψάντων λαών, αλλά και περί πάντων», και ασφαλώς τη φιλολογία, η οποία «ωδήγησε την οδόν και ητοίμασε τας τρίβους εις την του αιώνος ημών επιστήμην, και αυτήν την μέθοδον συνέστησε, διότι οι αρχαιολόγοι πρέπει να είναι και φιλόλογοι». Η αρχαιολογία διατηρεί ακόμα σχέσεις προς τη νομική, τις πολιτικές επιστήμες, τα στρατιωτικά και τα ναυτικά, προς τη δρασκεία, τη μυθολογία, προς την αισθητική, προς αυτήν την φύση και τις Ωραίες Τέχνες. Ευνοείται δηλαδή, σύμφωνα με επιστημολογικές θεωρήσεις ιδεαλιστών δυτικών συγγραφέων (όπως των αναφερομένων καθηγητή Αρχαιολογίας των πανεπιστημίων της Τυβίγγης και του Στρασβούργου Michaelis, του φιλοσόφου Friedrich Wilhelm Joseph Schelling και του ανατολιστή François Lenormant), μια γνωσιολογική προσέγγιση αρκετά συνθετική και διεπιστημονική, με κατεύθυνση την Καθόλου Επιστήμη, αν και ο Μυστακίδης αναγνωρίζει ότι στις μέρες του η σημασία της λέξης αρχαιολογία είχε περιοριστεί, ιδίως στην Ελλάδα, όπου σήμαινε, κατά κύριο λόγο, την έρευνα των καλών τεχνών, τη γνώση και ερμηνεία των μνημείων της κλασικής αρχαιότητας.<sup>57</sup>

Παραμερής επιστημολογική σύνδεση ενός κλάδου με άλλους, προκειμένου να επιτευχθεί το μέγιστο δυνατό ακαδημαϊκό αποτέλεσμα, προτείνεται στην ομιλία του Μυστακίδη στη Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά την εορτή των Τριών Ιεραρχών του έτους 1906, σχετικά με τον χαρακτήρα της ιστορίας ως επιστήμης.<sup>58</sup> Η ιστορία, οριζόμενη ως «επιστημονική γνώσις και μεθοδική

---

Κτενά και Οικονόμο Ιωάννη Παπαδόπουλο-Κεραμέα (πιθανότατα πατέρα του Αθανασίου), τόμος πρώτος, Σμύρνη 1881.

57. Για το θέμα παραπέμπει στον «Φαναριώτη» Αλέξανδρο Ραγκαβή, συγγραφέα μείζονος *Λεξικού της ελληνικής αρχαιολογίας*, Αθήνα 1888. Και ο Ραγκαβής προσεγγίζει την αρχαιολογική επιστήμη με ευρύ τρόπο, εντάσσοντας τη γεωγραφία, την πολιτική ιστορία, τα γράμματα και τις τέχνες, τον πολιτικό και οικιακό βίο και τις σχέσεις με άλλα αρχαία έθνη στο εντυπωσιακό πόνημά του. Κατά τον Μυστακίδη, αρχαιολογία και ιστορία της τέχνης συμπορεύονται αλλά δέον να διακρίνονται: «Αρχαιολογία των Ανατολικών εθνών», σ. 173.

58. Β. Μυστακίδης, *Ιστορία, χρησιμότης αυτής, σχέσις προς τας λοιπάς επιστή-*

έκδεις όλων ή των σπουδαιότερων γεγονότων, γινόμενη μετά πρεπούσης εκτιμήσεως και κριτικής ανακατάρσεως», υποβοηθείται στο έργο της και συνδυάζεται από σειρά επιστημών-γνώσεων. Αυτές είναι, όμοια με τα παραπάνω, η γεωγραφία, η χρονολογία, οι λεγόμενοι «οφθαλμοί της ιστορίας», η εθνολογία-εθνογραφία, συνδεόμενη με την ανθρωπολογία, η οποία όμως «περιωρίσθη εις τον περί του ανθρώπου λόγον από φυσικήν μόνον άποψιν», η επιγραφική, για την οποία παρέχει αρκετά παραδείγματα πρόσφατων ευρημάτων.<sup>59</sup> Ακόμα, η παλαιογραφία-παπυρολογία, η διπλωματική, πολιτική και νομική επιστήμη.<sup>60</sup> Η αρχαιολογία, νομισματική και ασφαλώς η φιλοσοφία, «πυξίς καθοδηγούσα πάντα εν τω πελάγει των επιστημών». «Ο ιστορικός ο μη φιλοσοφικός κατηρτισμένος εκτίθησι τα της Ιστορίας μηχανικώς, άτε μη δυνάμενος να ανυψωθή εις ανωτέρας ιδεών σφαίρας».

Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει την προτροπή Παπαδόπουλου-Κεραμέα προς τον Μυστακίδη να συγκεντρωθεί στις με-

---

μας, Κωνσταντινούπολη, 1906, σσ. 22-63. Για τη μελέτη γράφτηκε σύντομη κρίση από τον καλό γνώστη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στην Κωνσταντινούπολη, Ezéchiél Montmasson, στο *Échos d' Orient* II (1908), σ. 308. Ο Montmasson θεωρεί ότι ο Μυστακίδης απολογείται αποτελεσματικά για την ιστορία ως επαγγελματικό κλάδο και επιστήμη “impartiale, sérieuse, riche de tous les apports fournis par les sciences soeurs” και την αναδεικνύει ως κάθε άλλο παρά επί μέρους, αποσπασματική γνώση: “cette petite science conjecturale dont parlait avec sa légèreté de dilettante Ernest Renan”.

59. Αναφέρεται σε ανακαλύψεις-σταθμούς, όπως την εύρεση στα Οινόανδα της Λυκίας επιγραφής με τις Κύριες δόξες του Επικούρου, την ανακάλυψη «εν τη Σεβαστή Αγκύρα τη Γαλατική τού κειμένου Res gesta του Αυγούστου, του περιπύστου Νόμου της Γόρτυνος, του Κώδικος του Χαμμουραβά», Μυστακίδης, *Ιστορία, χρησιμότης αυτής*, σσ. 28-33.

60. Παρατηρεί ότι η πολιτική επιστήμη συμπίπτει σχεδόν με την ιστορία, «εξετάζουσα τον βίον του έθνους κατά τε την εσωτερικήν αυτού οργάνωσιν και τας εξωτερικάς σχέσεις». Η πολιτική εξαρτάται από τους δρώντες και τον χρόνο (ιστορικότητα) και χωρίζεται σε περιόδους: αρχαία θεοκρατία, σοφιστεία, πολιτεία του Πλάτωνος, του Αριστοτέλους, των Ρωμαίων, των πολιτικών θεωριών του Machiavelli, του Ναπολέοντος, των μετά τας συνθήκας του 1815, 1856, 1871 κοκ. Επίσης, ο συγγραφέας αναφέρει ότι ιστορικοί και διπλωμάτες συνδέονται με δεσμούς λίαν στενούς. «Άνευ ιστορίας ουδείς διπλωμάτης», διακηρύσσει απευθυνόμενος σε ένα κοινό που περιλάμβανε ίσως εκπροσώπους (ή απογόνους των) αυτής της επαγγελματικής ομάδος «Ελλήνων στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». «Το δε Δίκαιον είναι κυρίως προίον της παρελθούσης ιστορίας κατά τον πολύν Martens, ενώ, κατά τον Montesquieu, δέον τους νόμους ίνα φωτίζωμεν διά της ιστορίας, οι δε νόμοι έθνους τινός κατά τον Γίββωνα αποτελούσι το διδακτικώτατον μέρος της ιστορίας αυτού», Μυστακίδης, *Ιστορία, χρησιμότης αυτής*, σ. 52.

λέτες, δεδομένου ότι ο τελευταίος είχε στα χέρια του συγκεκριμένο υλικό και πηγές της Βυζαντινής περιόδου, που θα μπορούσε, όπως αναφέρεται, να εκδώσει ο Krumbacher ή ο Regel. Η προτροπή *επιστρεψόν μας τον προ ετών μεσαιωνοδίφην Μυστακίδη* δεν θα πρέπει να ικανοποίησε τον αποδέκτη της, αν και ο τόνος της δεν μπορούσε να εκληφθεί ως μομφή ανάλογη με εκείνη του Σπυρίδωνος Λάμπρου, ότι οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι λόγω ραθυμίας δεν εργάζονται και δεν πλουτίζουν τη φιλολογία και τη μεσαιωνική ιστορία, παρά τις βιβλιοθήκες και τα χειρόγραφα που έχουν στη διάθεσή τους.<sup>61</sup> Πάντως, εν προκειμένω, ως προς την ουσία της περιγραφής τους, Λάμπρος και Παπαδόπουλος-Κεραμεύς λένε περίπου το ίδιο πράγμα.

Ωστόσο, παρά τις παραπάνω αντιθέσεις, οι φιλολογικές μέθοδοι των δύο παλαιογράφων αναφέρονται, όπως είδαμε, και αυτές από τον Μυστακίδη ως γνωσιολογικές συνιστώσες της ιστορίας. Εξάλλου, και ο ίδιος είχε να επιδείξει επιστημονικά ενδιαφέροντα που κινούνταν προς εμπειρικές κατευθύνσεις σε σχέση με τις γεωγραφικές και τοπογραφικές του μελέτες, με έμφαση στη γεωγραφία της Μικράς Ασίας και τη διδασκαλία αυτής.<sup>62</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μυστακίδης άρχεται της επιδέσεως κατά των εν Αθήναις λογίων στο πόνημά του εκδόσεως 1907 (αρχική δημοσίευση στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 26 και 27, βλ. αναλυτικότερα παρακάτω) από τη γεωγραφία και τα ατοπήματα στα οποία είχαν υποπέσει, ιδίως σε σχέση με τη μικρασιατική χερσόνησο, οι συντάκτες ατλάντων και χαρτών εξ Ελλάδος. Το δε μελέτημά του περί Ξηροκρήνης ανατρέχει στην παράδοση της τοπογραφίας και αρχαιολογίας Κωνσταντινουπόλεως και περιχώρων (πάτρια), αντικείμενο που είχαν αναδείξει με τις μελέτες τους Κωνσταντινοπολίτες συγγραφείς όπως ο

61. Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι*, σσ. 4-7.

62. Β. Μυστακίδης, «Καππαδοκικά: Περιγραφή γεωγραφική, στατιστική, εκπαιδευτική, εμπορική, εκκλησιαστική, της Μητροπόλεως Καισάρειας», *Παρνασσός* 15 (1892), σσ. 1-77· *Γεωγραφικό Εγχειρίδιο*, Κωνσταντινούπολη 1893· *Επιτομή Γενικής Γεωγραφίας*, Κωνσταντινούπολη 1904· *Χάρτης της Ανατολικής Τουρκίας*, Μόναχο 1908· *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία* Αντ. Μηλιαράκη. *Κρίσεις, διορθώσεις, προσθήκαι*, Κωνσταντινούπολη 1890 κ.ά. Επίσης αναφέρεται έκδοση μεγάλης δίοτης *Γεωγραφίας*, «ης είχαν ανάγκην ο φιλομαθής μικρασιατικός μικρόκοσμος, ίνα να μη διδάσκεται πράγματα ασύντακτα εκ των εν Ελλάδι και αλλαχού τετυπωμένων και βασιλικώ διατάγματι επιβεβλημένων βιβλίων εν δευτέρα και τρίτη εκδόσει ή ανατυπώσει προσκομιζομένων ημίν», *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι*, σ. 7.



Σκαρλάτος Βυζάντιος και, μέσα από τις σελίδες του *Περιοδικού ΕΦΣΚ*, οι Σταύρος Αριστάρχης, Αλέξανδρος Πασπάτης και Ξενοφών Σιδερίδης.<sup>63</sup>

Παρά τη «φιλοσοφική έφεσή» του, που ανατρέχει ακόμα και στα έτη μετά την αποφοίτησή του από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, όταν έτυχε της προσοχής του διακεκριμένου για το φιλοσοφικό του έργο Πέτρου Βράιλα Αρμένη, ο οποίος διέμενε στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη της δεκαετίας του 1870, καθώς και στην πνευματική του συγγένεια με τον Παπαρρηγόπουλο και τον Ιωάννη Αριστοκλή,<sup>64</sup> ο Μυστακίδης αναγνωρίζει τη σημασία της εξειδίκευσης για την άσκηση του επαγγέλματος της επιστήμης στην εποχή του. Όπως αναφέρει ο Μυστακίδης, η γενεά των «εξόχων ιστορικών αστέρων, όπως οι Gibbon, Macaulay, Grote, Niebur, Ranke, Weber, Mommsen, Curtius», οι οποίοι ήταν σε θέση να δημιουργήσουν τις γνωστές μεγάλες ιστορικές αφηγήσεις και θεωρίες, παρήλθε. «Η λεπτολόγος έρευνα περί τινός θέματος, η ακριβολόγος λεπτομέρεια περί τινος γεγονότος αφήρεσαν από των επιστημόνων τον καιρόν προς ευρύτερας και γενικωτέρας εργασίας». Ήδη τότε (αρχές εικοστού αιώνα) είχαν παραχθεί και παράγονταν, όπως προσθέτει, χιλιάδες ειδικών μελετών περί διαφόρων θεμάτων, οι οποίες απέκλειαν τη συγγραφή μεγαλεπήβολων έργων, όπως αυτά των ανωτέρω ιστορικών, εξαιτίας κυρίως της αδυναμίας κάλυψης της πολλαπλασιαζόμενης βιβλιογραφίας

63. Σύμφωνα με τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, ο πρώτος που συνέλαβε και κατόρθωσε «τον σκοπόν συστηματικώτερας περιγραφής της τε πόλεως και του Βοσπόρου και αληθώς μόνος ούτος ήτον σε θέσιν και να μορφώση και να διευκρινήση το αντικείμενον τούτο» ήταν ο Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄, συγγραφέας της *Κωνσταντινάδος*, βλ. *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαπόλεως [...]*, Αθήνα 1851, σσ. ιστ΄-ιζ΄. Επίσης, Π. Στάδη, «Ο Ξ. Α. Σιδερίδης και η ιδιαίτερη πατρίδα του», *Προσωπογραφία Κωνσταντινούπολης 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2005, σσ. 141-169.

64. Χουδαβερλόγλου, ό.π., σσ. 8-9. Για τον Βράιλα Αρμένη, ο Κωνσταντίνος Ξανδόπουλος, σημαντικός παιδαγωγός με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, που επίσης έδρασε στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1880 (την περίοδο 1882-1883 ήταν, μάλιστα, αντιπρόεδρος του ΕΦΣΚ), ανέφερε ότι, μεταξύ των σύγχρονων Ελλήνων λογίων, «ίστατο μόνος αγωνιζόμενος διά συγγραφών εν τω φιλοσοφικώ αγώνι», *Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων*, Κωνσταντινούπολη 1880, σ. 89. Ο Ιωάννης Αριστοκλής είχε εκδώσει αρκετά έργα φιλοσοφικού περιεχομένου (κυρίως διδασκτικά: ηθικής, ψυχολογίας, γνωσιολογίας κ.ά.), τα οποία παρέχουν μια εικόνα της καλλιέργειας του κλάδου στην Κωνσταντινούπολη κατά το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα.

για τόσο ευρεία δέματα. Η διασπορά των επιστημονικών ενδιαφερόντων, οι επί διαφόρων ζητημάτων έρευνες, καθίστανται ακόμα «δυσοικονόμητοι και δυσπαρακολούθητοι μάλιστα παρ' ημίν όπου εν λιμώ και αυχμώ βιβλιοθηκών ζώμεν».<sup>65</sup>

Ένα άλλο στοιχείο που δύναται να επισημανθεί ως κοινωνιολογικό χαρακτηριστικό των προσώπων που ακολουθούσαν ακαδημαϊκή σταδιοδρομία είναι η επιστημονική υπευθυνότητα, η οποία γίνεται σκοπός της ζωής κάποιου για την υπηρεσία υπερατομικής υποθέσεως. Οι διάφορες αντιπαραθέσεις με ομοτέχνους έδιναν ευκαιρία να προβληθεί η αφοσίωση στην επιστήμη ως αξία σύμφυτη με την προσωπικότητα του λογίου: για τον Μυστακίδη, η επιστήμη έχει κάτι ιερό, το οποίο πρέπει κανείς να σέβεται, να του μένει πιστός. *Bleibe treu der Wissenschaft*, παραίνεση και υπόσχεση, από και προς τον επιβλέποντα καθηγητή του στην περίπτωση Τυβίγγη, Schafer, με την οποία ξεκινά, «υπείκοντες ενδομύχω ημών υποβολής», ίσως το πιο προσωπικό κείμενό του, δείγμα αυτοσυνειδησίας αυτού και της επαγγελματικής του ομάδος, το «πολύκροτον» *Οι εν Αθήναις και εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι*. «Επιστήμη είναι αλήθεια, Ιστορίας δε ψυχή η αλήθεια, διά τούτο δεν υπεχωρήσαμεν, δεν επτοήθημεν, θυσιάσαντες και φιλίας και γνωριμίας δαφιλείς, πολλές ίσως και προσποιητάς».<sup>66</sup>

Η αντίληψη των προαναφερόμενων λογίων για το ήθος του επιστημονικού επαγγέλματος είναι ότι αυτό οικοδομείται διά της συνεπούς, συστηματικής, ακόμα και εξαντλητικής τεκμηρίωσης των γραφομένων με παραπομπές στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.<sup>67</sup> Με αυτόν τον τρόπο, εκτός από την αποκτούμενη εγκυρότητα του εκάστοτε κειμένου, αποδίδεται αναγνώριση και σεβασμός προς την εργασία άλλων. Ωστόσο, η *γραικική ακαδημαϊκή ανατροφή* (οκνηρία ή/και εμπάθεια) δεν ανταποκρινόταν συνήθως σε αυτές τις προϋποθέσεις, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα σε επιστολή του προς τον

65. Μυστακίδης, *Ιστορία, χρησιμότης αυτής*, σσ. 20-22. Πρβ. Weber, *Vocation Lectures*, σσ. 7-8.

66. Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι*, σσ. ζ'-η', 1-2.

67. Βλ. *Αλληλογραφία*, σσ. 378-379 και σποράδην. Επίσης όλως ενδεικτικά: Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, «Επιγραφαί της νήσου Λέσβου», *ό.π.*, σσ. 36-43, και Βυζάντιος, *Κωνσταντινούπολις*, σ. ιζ': «ουχί τον ετέρων πόνον (όπερ ένιοι ποιούσι) εμαυτού τιθέμενος».

Legrand.<sup>68</sup> Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η σπουδαία έκδοση του τελευταίου *Bibliographie hellénique* δεν βρήκε ανταπόκριση στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη, όπου τρεις μόνον αγόρασαν (κατόπιν συστάσεων του ιδίου του Παπαδόπουλου-Κεραμέα) το σύγγραμμα. Ειδικότερη πτυχή του ακαδημαϊκού ήθους αποτελεί η συναδελφική αρωγή σε ένα σημαντικό έργο και η αποφυγή της ιδιοτέλειας οικειοποίησης επιστημονικών θεμάτων ή ανακαλύψεων, όπως περιγράφεται από τη *rationale/ethos* της συνδρομής Μυστακίδη προς τον Legrand για τη δημιουργία της *Bibliographie*: «Θεωρώ καθήκον μου χάριν της επιστήμης αυτής να συντελέσω το επ' εμοί και μάλιστα εις εργασίαν ανδρός οίος υμείς. Δεν θέλω να γράψω εγώ δήθεν διά να δοξασθώ Beiträge – συμβολάς κατόπιν αφ' ου άπαξ πολλώ σοφώτερος ανήρ αναλαμβάνει να γράψη περί τινος. Ειλικρίνεια απαιτείται διά την επιστήμην, όπερ εισέτι τινές εξ ημών δεν εννόησαν δυστυχώς! Δεν αποκρύπτω ό,τι εύρον».<sup>69</sup>

Εν αντιθέσει με τα παραπάνω, τυπική περίπτωση γραϊκικής ακαδημαϊκής ανατροφής αποτελούσε, σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα, η συμπεριφορά του Μανουήλ Γεδεών προς τον Legrand, η οποία φανερώνει «άνδρα οηματία και μάλιστα ζηλότυπο».<sup>70</sup> Κατά τους ισχυρισμούς του ιδίου, ο Γεδεών αποσιωπούσε (δεν παρέπεμπε) την εργασία προηγούμενων ερευνητών πάνω στα θέματα που καταπιανόταν.<sup>71</sup> Οι ισχυρισμοί αυτοί επαναφέρουν το

68. Παπακώστας, ό.π., σσ. 388-389, 392.

69. Παπακώστας, ό.π., σσ. 438-439. Πρβ: «Περί των Φαναριωτών ο Μέγας Λογοθέτης Σταυράκης Αριστάρχης βέης θα είνε εις θέσιν πολλά να γνωρίζει και πολλά ανέκδοτα να κατέχη, ως κάλλιστα γινώσκω. Αλλά τα κρύπτει. Επί τέλους δε και ο ανήρ, ει και τω όντι σοφός, είνε ο μόνος Φαναριωτισμού αποπνέων αισθήματα εν Κωνσταντινουπόλει», Παπακώστας, ό.π., σσ. 443-444. Επί του θέματος, βλ. και *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 9.

70. Παπακώστας, ό.π., σ. 365, και ανάλογα σχόλια του Μυστακίδη για τον Γεδεών, ό.π., σ. 454.

71. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφονται σε πραγματεία του Παπαδοπούλου-Κεραμέως περί «ναών της Κωνσταντινουπόλεως κατά το 1593 και το 1604» σχετικά με την ελλιπή τεκμηρίωση παρεμφερούς κειμένου του Γεδεών. Αντιθέτως, ο ίδιος προβάλλει την επιστημονική του υπευθυνότητα, παραδέτοντας πληροφορίες και στοιχεία που ο Γεδεών είτε αγνόησε είτε παρασιώπησε, βλ. *ΕΦΣΚ ΚΗ'* (1904), σσ. 118-145, ιδίως την αρχή. Στο κείμενο του Παπαδόπουλου-Κεραμέως επιφύλαξε ορισμένες παρατηρήσεις ο γνωστός Κωνσταντινοπολίτης αρχαιολόγος Ξενοφών Σιδερίδης. Πρόκειται για 35 διορθώσεις, σχόλια και προσθήκες, που δημοσίευσε μαζί με το κρινόμενο κείμενο, βλ. Ξ. Σιδερίδης, *Παρατηρήσεις εις την πραγματείαν του κ. Α.Π. Κεραμέως Ναοί της Κωνσταντινουπόλεως κατά το 1593 και το 1604, υποβληθείσαι εις την Αρχαιολογικήν Επιτροπήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Κωνσταντι-

θέμα της έντασης στις σχέσεις των λογίων ως ένα από τα χαρακτηριστικότερα όσων ανωτέρω επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε.

### *Έριδες μεταξύ λογίων – Επίλογος*

Οι έριδες μεταξύ λογίων, είτε επαγγελματικού-ακαδημαϊκού περιεχομένου είτε απορρέουσες από προσωπικά κίνητρα και αντιπάθειες, είναι τόσο συνηθισμένες στη συγκεκριμένη επαγγελματική ομάδα, ώστε αποτελούν γνώρισμα της λόγιας ταυτότητας, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που το έργο ή, γενικότερα, η δράση ενός προσώπου προσδιορίστηκε, έστω κατά διαστήματα, από την αντιπαλότητα με συγκεκριμένο συνάδελφο ή κύκλο συναδέλφων του. Συχνά, οι διαστάσεις μεταξύ δύο ή περισσότερων συγγραφέων τελούν στο πλαίσιο της σύγκρουσης μεταξύ σχολών σκέψης, ακαδημαϊκών φατριών, αντιπάλων πανεπιστημίων, ιδεολογικών, εθνικών ή θρησκευτικών ομάδων κοκ. Το δε περιεχόμενό τους, όταν αυτές δεν εκτραχύνονται σε συγκρούσεις επί προσωπικού επιπέδου, είναι συνήθως κριτικό και αποτελεί σημαντική κινητήρια δύναμη για το εκάστοτε γνωστικό αντικείμενο, αφού «μέσα από την αντιπαράθεση απόψεων και θέσεων, τεκμηρίων και αντεπιχειρημάτων, ελέγχονται λάθη πραγματολογικά και ερμηνευτικά, επισημαίνονται παραλείψεις, διαλύονται βεβαιότητες και μύθοι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν μπορούν να παραχθούν νέα λάθη και νέες συγχύσεις».<sup>72</sup>

Χαρακτηριστικά για το θέμα της διαμάχης επί πραγματολογικών, φιλολογικών και ιστορικών ζητημάτων είναι και όσα αναφέρει ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στον Μυστακίδη σε μία από τις τελευταίες επιστολές του, με αφορμή την έκδοση μελέτης του περί της περιόδου συνδέσεως του Ακάδιστου Ύμνου.<sup>73</sup> Εν προκειμένω, η διαμάχη αυτή ελάμβανε ομολογιακές προεκτάσεις,

---

νούπολη 1904. Ο Σιδερίδης δέχτηκε τα πυρά ενός άλλου αρχαιογνώστη των πατριών, του Ιωάννη Μηλιόπουλου, ο οποίος δημοσίευσε ανταπάντηση «εις τους υπό του ελλογίμου κ. Ξ. Σιδερίδου δημοσιευθέντας περί διαφόρων πραγματειών ημών ελέγχους ώστε ο αναγνώστης εξεύρη μόνος το αληθές και ανταποδώση ενί εκάστω το προσήκον», βλ. *Αρχαιολογικά ζητήσεις*, Κωνσταντινούπολη 1921.

72. Ν. Βαγενάς, *Γκίστρα. Κείμενα κριτικής διαμάχης*, Αθήνα 2012, σσ. 11-12, και χαρακτηριστικά του ίδιου, «Ελληνική μετανεωτερικότητα. Από το ένα άκρο στο άλλο», *Athens Review of Books*, Οκτώβριος 2015, σσ. 39-44.

73. *Αλληλογραφία*, επιστ. αρ. 35 και Αδ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Η σημερινή θέσις περί του Ακαδίστου ζητήματος», *Vizantijskij Vremennik* 15 (1908), σσ. 357-383.

αφού ελέγχονταν οι επί του θέματος θέσεις καθολικών λογίων, μεταξύ άλλων και του «λαϊκού Ιησουΐτου» Krumbacher. Ο ισχυρισμός του συγγραφέα ότι, με βάση όλες τις διαθέσιμες πηγές, κατατρόπωσε τους αντιπάλους του και ο τόνος που χρησιμοποιεί, δεν αφήνει αμφιβολία για την οξύτητα της έριδος: «πάντας τους τολμήσαντας να αντιλέξωσι με καταχώνιασα εις Σιωπήν [...] όλα τα επιχειρήματα των αντιλεξάντων ήσαν νόθα, σκόπιμα, φραγκοπαπάδων διά τους ουνίτας. Και σημείωσαι ότι το νέον περί Ακαδίστου φυλλάδιόν μου είναι περίληψις πολυσελίδου βιβλίου μου ανεκδότου εισέτι, εν ω πάντες οι αναμιχθέντες εις τα κατ' αυτόν σαρώνονται. Ηναγκάσθη την περίληψιν να εκδώσω ταχέως δι' όσας ανοησίας εις το τελευταίον τεύχος της *Byzantinische Zeitschrift* ο διά τους εξ ορθοδόξων Ρουθηνών ουνίτας γράψας παπα-Κρυπριακewitz». Αναφέρει δε ότι το πόνημα εγράφη αρχαιστί, προκειμένου ο τελευταίος, «γράψας εις βάρβαρον και σόλοικον λατινικήν, να καταλάβει καλώς, να αισθανθεί την αμαθειάν του εν τη θεολογική επιστήμη και υμνογραφία».

Περίπτωση έριδας μεταξύ λογίων, η οποία φαίνεται ότι υπερέβαινε τη διάσταση της προσωπικής διαφοράς ή της επιστημονικής αντιμαχίας και αναγόταν στην πιθανή ένταση και ιδεολογική ασυμβατότητα δύο εθνικών κέντρων του ελληνισμού μετά το 1830, και ιδίως κατά τα ρομαντικά χρόνια, ήταν εκείνη στην οποία πρωταγωνίστησε για λογαριασμό της Κωνσταντινουπόλεως ο Βασίλειος Μυστακίδης, με το εγχειρίδιό του (αρχικά σειρά άρθρων στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*) *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι* (Πατριαρχικό Τυπογραφείο, Κωνσταντινούπολη 1907).<sup>74</sup> Το κείμενο,

74. Η ένταση στις σχέσεις μερίδος του αθηναϊκού ακαδημαϊκού κατεστημένου με τους εν Κωνσταντινουπόλει διδάσκαλους του γένους, τους οποίους ο Μυστακίδης εκπροσωπούσε ή θεωρούσε ότι εκπροσωπεί, μπορεί να ειπωθεί υπό ένα γενικότερο πρίσμα αντιπαλότητας μεταξύ των δύο εθνικών κέντρων, Κωνσταντινούπολης και Αθήνας. Η αντιπαλότητα αυτή υπήρξε ένα από τα ιδεολογικά ζητήματα του ελληνισμού διαρκούντος του δέκατου ένατου αιώνα (έριδα περί ετεροχθόνων, μονοπώλιο στην εκπαίδευση από το ελληνικό κράτος, ελληνοοθωμανισμός κ.λπ.). Είχε δε προδιαγραφεί, αν πιστέψουμε τον Μ. Γεδεών, σε εκείνη ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και στην ελληνική διασπορά στη Δύση (Κοραής, περιοδικό *Λόγιος Ερμής*, από τις σελίδες του οποίου διατυπώνεται σταθερά κριτική προς το διανοητικό και ιδεολογικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης και του Πατριαρχείου), *Η πνευματική κίνησις του γένους κατά τον ιη', ιδ' αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 135.

στο οποίο ήδη έχει γίνει αναφορά παραπάνω, παρά την ένταση ή και την εμπάθεια με την οποία έχει γραφτεί (η οποία όμως παραμένει εντός κάποιων ακαδημαϊκών ορίων ευπρέπειας), βρίθει μαρτυριών για την ταυτότητα της κοινότητας-επαγγελματικής ομάδος των Ελλήνων λογίων, λίγο πριν τις ραγδαίες αλλαγές που έφερε ο εικοστός αιώνας στην παρουσία της ελληνικής κοινότητας στην οθωμανική πρωτεύουσα. Αποτελεί δε παρακαταθήκη της επιστημονικής συνείδησης του συγγραφέα, ο οποίος αισθάνεται ότι αδικείται, δεν αναγνωρίζεται και παραμερίζεται από ομοεθνείς του, οι οποίοι κατέχουν δεσμικό μανδύα που τους παρέχει πλεονεκτική θέση, ήτοι την ισχύ του ελληνικού κράτους και του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Σπυρίδωνα Λάμπρο και Διομήδη Κυριακό, που κατακρίνονται από τον Μυστακίδη για τα ακαδημαϊκά ήθη και την επάρκειά τους. Στην έριδα δίνονται διαστάσεις που υπερβαίνουν τον προσωπικό χαρακτήρα, καθώς ο Μυστακίδης καδιστά σαφές ότι ομιλεί στο όνομα της επιστημονικής αληθείας και σοβαρότητας, αλλά και της υπεράσπισης της κοινότητας των Ελλήνων λογίων της Κωνσταντινούπολης από την περιφρόνηση ή την απορρόφηση.

Να σημειωθεί ότι η ένταση στις σχέσεις του Μυστακίδη με τον Λάμπρο ανατρέχει στα χρόνια των σπουδών του στην Αθήνα κατά τη δεκαετία του 1880 και στη διαμάχη του με έναν κύκλο Αθηναίων λογίων που έβλεπε με κριτικό πνεύμα τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, καθηγητή της έδρας της Ιστορίας.<sup>75</sup> Αργότερα, ο επίσημος λόγος του καθηγητή της Ιστορίας και Παλαιογραφίας Σπυρίδωνος Λάμπρου, στρεφόμενος κατά των λογίων της Κωνσταντινούπολης και του Άγιου Όρους, με την αιτίαση, όπως είπαμε, ότι από οκνηρία ή «επιστημονική αμεθοδία» δεν κάνουν χρήση των βιβλιοθηκών και χειρογράφων που διαθέτουν, οδήγησε στην απάντηση του Μυστακίδη από τον επίσημο δίαυλο του Πατριαρχείου, την *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Η αναφορά του δε στους λογίους των Αθηνών ως *ελλαδικούς* εκκίνησε απάντηση εκ μέρος της αθηναϊκής εφημερίδος *Αγών*, συντάκτης της οποίας

75. Η υπεράσπιση του Παπαρηγόπουλου από τον Μυστακίδη, με τίτλο «Θρήνος της Κωνσταντινουπόλεως», έγινε μέσα από τις σελίδες της *Εφημερίδος* του Κορομηλά (Δεκέμβριος 1886) και αναφερόταν στις βυζαντινές βάσεις της νεοελληνικής ταυτότητας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ενώ σε επιστολή του 1888 προς τον E. Legrand ανέφερε ότι «εκ των εν Ελλάδι σχεδόν ουδενί εμπιστεύομαι, πλην του σεπτού Παπαρηγοπούλου, Κόντου και του γέροντος Σακελλίωνος. Τετέλεστα», βλ. Παπακόστας, ό.π., σσ. 188-189, 443 και Χουδαβερδόγλου, ό.π., σ. 9.



επιχείρησε να υποβαθμίσει τον Μυστακίδη. Η αναφορά σε έναν καθηγητή τής πάλαι ποτέ Μεγάλης του Γένους Σχολής ως *Μυστακίδη τινά* ήταν δεσμικό απόπημα, σύμφωνα με την *Εκκλησιαστική Αλήθεια*: «ομολογούμεν ότι η λέξις τινός αναφερομένη εις άνθρωπον κεκτημένον τίτλους ακαδημαϊκούς, όσους και πάντες οι καθηγηταί του εθνικού Πανεπιστημίου, διδάξαντα μετά ζήλου εν πολλοίς του Κράτους σχολαρχείοις και γυμνασίοις, διδάσκοντα εν τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, γνωστόν επί συγγραφή χρησίμων βιβλίων, βιβλιοφύλακα του αυτοκρατορικού αρχαιολογικού Μουσείου, η λέξις αύτη δεικνύουσα δήθεν άγνωστον τινα, αποδεικνύεται άστοχος αδικούσα υπερεικοσαετείς τουλάχιστον ενασχολήσεις».<sup>76</sup> Σύμφωνα με τον συντάκτη του συγκεκριμένου αποσπάσματος (πιθανόν Μανουήλ Γεδεών, αρχισυντάκτη τότε της *Εκκλησιαστικής Αληθείας*), οι αιτιάσεις και ο τόπος του Μυστακίδη δικαιολογούνταν από ένα αίσθημα πικρίας, εξαιτίας της επιτιμήσεως ή κατακρίσεως που επιφύλαξε ο Λάμπρος, μιλώντας από την πανεπιστημιακή έδρα, εναντίον των Ελλήνων λογίων της Κωνσταντινουπόλεως, «εργαζομένων όσον δύνανται και εν στερήσει πλουσίων βιβλιοθηκών». Ο συντάκτης της *Εκκλησιαστικής Αληθείας* επιχειρεί τελικώς να υποβαθμίσει την έριδα, αν και με αιχμές: «εάν ο φίλος Αγών κακίζει την λέξιν *ελλαδικός*, έστω βέβαιος ότι ουδεμία δι' αυτής ζητείται *διαίρεσις μεταξύ ομοεθνών*, ως ουδ' εκείνος υποτιθέεται πράττων, όταν διακρίνη δι' ιδίων όρων από των άλλων Ελλήνων τους εκείθεν του Αμβρακικού και Παγασητικού. Εάν υπό του συντάκτου του *Αγώνος* κρίνονται μεστά πικρίας τινος τα γραφόμενα του κ. Μυστακίδου, συνομολογήσει ημίν ότι και εις πάντας τους ενταύθα λογίους έπρεπε να φανώσι πικρότερα τα υπό πανεπιστημιακής έδρας διδαχθέντα μετά τινός επιτιμήσεως ή κατακρίσεως εναντίον Ελλήνων όσον και οι του γείτονος βασιλείου [...] Πολλώ δε πικρότερα αποβαίνουσι διδασκόμενα προς μέλλοντας φιλόλογους, ων τινες, αναγορευόμενοι διδάκτορες, εγκατασταθήσονται πιθανώς εν μέσω ημών, πιστεύοντες περί των ενταύθα λογίων όσα ήκουσαν εν τω εθνικώ πανεπιστημίω εναντίον αυτών ου φιλαδέλφως εκφωνούμενα, καίπερ εξ έρωτος πολλού προς τας ιστορικές και αρχαιολογικές μαθήσεις εμπνεόμενα».

Ο Μυστακίδης κατέστη για ένα διάστημα σχεδόν εμμονικός με το θέμα της έριδος, σε βαθμό που προκάλεσε, τελικά, την κατασβεστική παρέμβαση του Πατριαρχείου. Στο *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι* καταλογίζει στον Λάμπρο *αμεθοδία* και *ανεπιστασία* περί την ακρίβωσιν βι-

76. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 30 (1906), σ. 584.

βλιογραφικών πηγών.<sup>77</sup> Χαρακτηριστικά επιστημονικής αμεθοδίας και έλλειψης ακαδημαϊκής χρηστότητας είναι ότι δεν παραπέμπει, αγνοώντας, συστηματικά και κακόπιστα, κείμενα-άρθρα του ιδίου του Μυστακίδη, όσο και κάθε Κωνσταντινοπολίτη λογίου. Έλλειψη επιστημονικού ήθους καταλογίζεται και στον Διομήδη Κυριακού, ο οποίος αγνοεί και αποσιωπά κατά σύστημα εργασίες Κωνσταντινοπολιτών, όπως των Βασιλείου Αγκιάλου, Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Κωνσταντίνου Ευθυβούλου, Σταύρου Αριστάρχη και του ιδίου. *Constantinopolitana sunt, non leguntur*, η φράση επαναλαμβάνεται συχνά στο κείμενο ως ενδεικτική της στάσης αυτής των λογίων της Αθήνας. Η μη παραπομπή, η αποσιώπηση είναι από τα χειρότερα ατοπήματα που βλάπτει τα ακαδημαϊκά ήδη, χείρων της αναίρεσης και ανασκευής, ακόμα και κακόπιστης, αντιπάλων θέσεων. Σύμφωνα με τον Μυστακίδη, τα παραπάνω δεν ήταν άσχετα με τη γενικότερη έλλειψη πνευματικής μετριοπάδειας του μεγαλομανούς Λάμπρου. Παρατίθεται ακόμα σειρά σφαλμάτων ανά επιστημονικό κλάδο (γεωγραφία, παλαιογραφία, εκκλησιαστική και βυζαντινή ιστορία κ.ά.), τόσο του ιδίου του Λάμπρου (π.χ. αναφορά στον διαβόητο για τα παλαιογραφικά του κατασκευάσματα Σιμωνίδη και στην εξαπάτηση του Αθηναίου καθηγητή της Παλαιογραφίας από τέτοιου είδους πλαστογραφημένα παλαίτυπα) όσο και άλλων συγγραφέων που απολάμβαναν ακαδημαϊκού και κοινωνικού κύρους εν Αθήναις.

Στη βασική αιτίαση των Αθηνών ότι οι εν Κωνσταντινουπόλει δεν καλλιεργούν την επιστήμη, απαντά με στοιχεία, παραδέτοντας τους ομογενείς συγγραφείς που, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, είχαν δημοσιεύσει, ανά γνωστικό πεδίο, έργα σοβαρά «ή εις πολυσέλιδα βιβλία ή εις τεύχη ολιγοσέλιδα μεν αλλά επάλληλα δι' ων εκαλλιεργήθη η επιστήμη εν τη πρωτεύουσι ημών».<sup>78</sup> Την πνευματική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη, κατά τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και τις αρχές του εικοστού, τεκμηρίωναν, σύμφωνα με τον Μυστακίδη, οι τόμοι του *Περιοδικού ΕΦΣΚ* και της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, τα λεξικά Βουτυρά, Καρύδου, Ελευθεριάδου, Μαλιάκα, Φωτιάδου, Μηλιοπούλου και Χλωρού. Οι 25 τόμοι του *Ανατολικού Αστέρου* και οι τέσσερις ογκώδεις των *Εκκλησιαστικών και Εκπαιδευτικών* (1867-1884) Καλλίφρονος, η *Σαββαταία Επιθεώρησης Νεολόγου*, τα έντυπα *Κόσμος*,

77. Παπακώστας, ό.π., σ. 203, και Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγοι*, σσ. 33, 38, 41-47 και σποράδην.

78. Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγοι*, σσ. 161-164.

*Κήρυξ, Χλωρίς, Ακτίνες, Ημερολόγιον Βρετού κ.ά.* Στην πραγματικότητα, το άστρο της Ανατολής είχε φωτίσει όχι μόνο την Κωνσταντινούπολη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και την ίδια την Ελλάδα, την Αθήνα, αφού, κατά τον Μυστακίδη, «η πνευματική αναγέννησις ήρξατο εν αυτή αφ' ότου εκόντες άκοντες οι εν Αθήναις ηναγκάσθησαν ίνα αποδεχθώσι εις το Αθήνησι Πανεπιστήμιον και αλλαχού καθηγητάς, διά της ρομφαίας της επιστήμης εισελθόντας μη Ελλαδικούς, μεθ' όλας τας πολυτεείς αναβολάς και επιτηδείους αντιστάσεις των δοκησισόφων, ως τελευταίον τον Ευαγγελίδην, τον Καρολίδην, τον Βικέλαν και άλλους».

Παρά την ένταση των σχέσεων του Μυστακίδη με τους εν Αθήναις λογίους, το 1909 ο πρώτος έτυχε καλής υποδοχής στο άστυ της Παλλάδος, απ' όπου απέστειλε στον Παπαδόπουλο-Κεραμέα *φουστανελλοφόρον κάρτα*. Εξάλλου θα εγκατέλειπε εν τέλει, το 1927, την Κωνσταντινούπολη για τη Θεσσαλονίκη, αφού οι προϋποθέσεις διαβίωσης και επαγγελματικής ενασχόλησης των Ελλήνων στην οθωμανική πρωτεύουσα μεταβάλλονται επί τα χειρώ μετά το 1908 και το 1922. Είναι τραγική ειρωνεία, αλλά και χρήσιμη μαρτυρία, ότι συνέταξε, για τους δικούς του λόγους, το πόνημά του για τους εν Κωνσταντινούπολει λογίους, υπερασπιζόμενος έναν κόσμο που έμελλε σύντομα να γνωρίσει τεράστια κρίση. Το πώς θα αισθανόταν στη Θεσσαλονίκη (Καλαμαριά), τόπο όχι μακρινό από τις θρακικές ρίζες του, αυτός ο απόγονος προκρίτων της Βάρνας, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε. Ίσως όμως να ήταν και μια απελευθέρωση, και η μετοικεσία να έγινε για χάρη του μικρού του γιου που αργότερα σπούδασε ιατρική. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμέυς, πνευματικός συνοδοιπόρος και όχι φίλος, είχε προ ετών, το 1904, πεθάνει στην Πετρούπολη. Το ρομαντικό βίωμα των λογίων του αιώνα που έχει τελειώσει, ολοκληρώνεται εν προκειμένω με τον πρόωρο θάνατο του ενός από *dementia* και την εξορία του άλλου από τον τόπο όπου είχε τοποθετηθεί η δράση και στον οποίο είχε αφιερώσει το έργο του.